

ВИРОБИ З КАМЕНЮ З ПОСЕЛЕННЯ УЧ-БАШ

У статті публікується і аналізується колекція виробів з каменю з поселення Уч-Баш. Розглядається типологія кам'яних виробів, контекстність в комплексах, спосіб застосування і прийоми виготовлення. Наведено широке коло аналогій учбаським виробам в інших культурах.

Ключові слова: вироби з каменю, Уч-Баш, кизил-кобинська культура, Крим.

Пристаючи до розгляду виробів з каменю, знайдених в шарах і комплексах Уч-Баша, слід вказати, що ця категорія археологічного матеріалу незаслужено слабо вивчена дослідниками епохи пізньої бронзи-раннього заліза Північного Причорномор'я. У публікаціях найчастіше наводяться поодинокі речі, які презентують так званий «образ» культури. Тому, приводячи аналогії з публікацій інших пам'яток, ми робимо поправку на епізодичність публікацій такого матеріалу, який насправді набагато численніший. І застерігаємо читача від передчасних глобальних висновків про переважання того чи іншого типу в тих чи інших археологічних комплексах або культурах. Проводячи розкопки на Уч-Баші, ми гранично ретельно підійшли до процесу фіксації та відбору археологічного матеріалу, описуючи не тільки ті кам'яні вироби, які можна визначити, а й уламки виробів, які неможливо віднести до тієї чи іншої функціональної категорії унаслідок сильної фрагментації. Під опис також бралися камені, що не зустрічаються в природному ґрунті археологічної пам'ятки, всі камені, що потрапили в шари ззовні. Статистика показала, що на кожен визначний виріб або фрагмент з комплексу або шару припадає близько п'яти, а то й більше, невизначених фрагментів. При цьому

© Е.А. КРАВЧЕНКО, 2015

практично всі на перший погляд природні камені (принесені) мали сліди використання. Ці первинні польові спостереження підтвердилися і при аналізі речей. Аналіз показав, що камінь залишався одним з основних матеріалів, що використовувалися для виготовлення речей різного застосування в господарстві перехідних від бронзи до заліза суспільств. Тим більше важливо розглянути набори інструментів і пов'язані з ними відходи та брухт відповідно до їх накопичення в різних горизонтах Уч-Баша за функціональним призначенням¹.

Категорія булави. На Уч-Баші знайдено три булави — одна ціла і дві фрагментовані. Усі вони були кулястої форми, трохи сплюснуті по висоті або круглі зі шліфованою поверхнею і круглим отвором для держака по центру (рис. 1). На одному виробі з вапняку з відполірованою до блиску поверхнею (рис. 1, 1) (див. також: [Тереножкин, 1976, с. 102]) від нижнього отвору симетрично відходять два заглиблення — «паза», мабуть, для фіксації виробу на руків'ї. Цей виріб має потертості на місці кріплення, на поверхні головки булави незначні подряпини. Навершя знайдено в шарі поселення, що перекриває ранні горизонти, на центральному розкопі. Мабуть, виріб використовувався не як бойова зброя, а як парадна річ або символ влади. На фрагменті іншої булави, виготовленої з сірого діорита (рис. 1, 3), на її випуклій «робочій» поверхні залишилися сліди від ударів об щось не дуже тверде. Збереглася половина виробу. Отвір для руків'я було просвердлено трохи вбік. Цей фрагмент булави був

1. Стратиграфію горизонтів, планиграфію поселення Уч-Баш і хронологію детальніше див.: [Кравченко, 2011, с. 45—84; 2014].

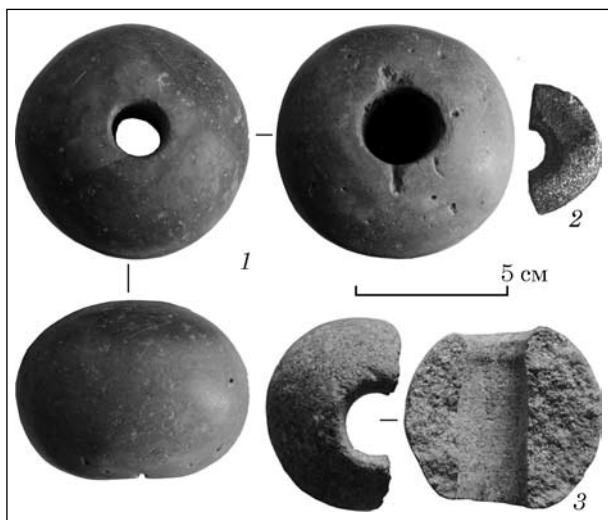

Рис. 1. Булави: 1 — шар, що перекриває комплекси I-IV горизонтів центрального розкопу Уч-Башу (V-УБ); 2 — підйомний матеріал, осипання північно-східного схилу плато; 3 — шар пожежі західного розкопу (IV-УБ)

знайдений в шарі пожежі і, мабуть, потрапив в нього, розколовшись в процесі використання як бойової зброї. Ще один фрагмент булави був знайдений в осипу підірваної в 1942 р. частини поселення в дерновому шарі. Це фрагмент маленької сплюснутої форми булави з відшліфованого чорного діориту (рис. 1, 2), яка, мабуть, також служила ієрархічною ознакою.

Кам'яні навершя у вигляді булав, сокир і сокир-молотів відомі в поховальних комплексах зрубної культурно-історичної спільноти і поширені на широких степових просторах від Уралу до Дніпра, найбільше на правобережжі Волги і відсутні в Передкавказзі [Цимиданов, 1993, рис. 60]. Автори дослідження акцентують увагу, що ареали поширення булав і сокир-молотів не перетинаються, а також роблять висновок про значення таких навершів в зрубном суспільстві, як інсигній влади, а не видів озброєння. Знахідки булав в передскіфських пам'ятках Причорномор'я вкрай поодинокі. Кам'яна булава відома в інвентарі Ніколаєвського могильника в Передкавказзі [Анфимов, 1961; Тереножкин, 1976, рис. 84], у похованні біля с. Лугове в Східному Криму [Тереножкин, 1976, рис. 20], в інвентарі кургану 524 біля с. Жаботин [Ильинская, 1975, с. 107, табл. VII, 9; Тереножкин, 1961], фрагмент розколотої булави з каменю твердої кристалічної породи знайдений в шарах Жаботинського поселення [Тереножкин, 1976, с. 138, 141; Дараган, 2004, с. 49]. Недосвердлена кам'яна булава походить з шарів поселення Вишенька-2 на Південному Бузі, що датуються серединою VIII ст. до н. е. [Бойко, 2004, с. 33, рис. 1, 11]. Ще один такий виріб відомий в матеріалах раннього зольника 19 західного укріплення Більського городища [Шрамко, 1975, с. 117, рис. 11, 12; 1987,

с. 101]. Подібний виріб знайдено на пізньобронзовій пам'ятці Правобережного Лісостепу [Куштан, 2013, с. 76, рис. 42, 18]. Звертає на себе увагу також факт, що свердління цих виробів припинено на однакову глибину виїмки. Аналогія з посиланням на матеріали Азербайджану в роботі В.А. Ільїнської при перевірці виявилася такою, що не відповідає дійсності — у Мінгечаурі булави грушоподібної форми були знайдені в шарі бронзи [Ильинская, 1975, с. 107, пор.: Асланов, 1959, с. 31]. Проте в епоху раннього заліза в Передкавказзі відомі знахідки наверх — біконічних бронзових булав [Анфимов, 1971, с. 176] на пам'ятках, які А.Н. Тереножкин синхронізував з новочеркаськими старожитностями [Тереножкин, 1976, с. 144].

Кам'яні булави, кулясті і грушоподібні, відомі в поховальному інвентарі ранньоананьїнської культури Волго-Кам'я — в п. 23 I Новомордовського могильника (куляста) і п. 3 Волосовського могильника (грушоподібна). Поховання, з яких вони походять, широко датовані А.Х. Халіковим в межах VIII—VII ст. до н. е. [Халіков, 1977, с. 182, рис. 70, 1, 2], що цілком укладається в хронологію шару пожежі Уч-Баша, де була знайдена розбита бойова булава, і перекриваючого горизонту, де було знайдено навершя з вапняку, близько середини VIII ст. до н. е. Тенденція до подавлення ранньоананьїнських старожитностей до рубежу II — I тис. до н. е. і обмеження перехідного до заліза етапу VIII ст. до н. е. [Чижевский, 2011, с. 41—45] не викликає протиріч в наведенні аналогій, оскільки перетин хронологічних схем так чи інакше припадає на VIII ст. до н. е., а присутність аналогічних деяким учбаським типам речей в Волго-Камських пам'ятках, про що піде мова нижче, скоріше говорить про привнесені в Крим зовні типи артефактів, ніж про їх більш раннє датування в Криму.

Зауважує факт знахідки діоритової булави, що використовувалася як зброя в шарі пожежі Уч-Баша поряд із знахідкою подібної булави-навершя, що має символічне значення, а також подібна «парна» знахідка у Середньому Подніпров'ї — на Жаботинському поселенні і в сусідньому кургані. Також слід зазначити, що знахідок ні бойових, ні символічних булав в шарах і комплексах Північного Причорномор'я раніше VIII ст. до н. е., як про це пишуть деякі дослідники, невідомо. Цілком імовірно, що ці предмети не належали місцевому населенню і залишені під час короткочасного історичного періоду, що фіксується археологічно за невеликою групою «новочеркаських» поховань [Кравченко, 2014, с. 49—71].

Слід також згадати фрагмент невеликої кам'яної булави з п. 9 могильника Дружне-2 [Колотухин, 1996, рис. 52, 27]. Поховання за знахідками кераміки відноситься до фіналу горизонту V-УБ — горизонту VI-Г, тобто є синхронним фіналу горизонту, що слідує за зруй-

нуванням Уч-Башу. В.А. Колотухін припускає потрапляння цього фрагмента в могилу у вторинному використанні, проте ми не виключаємо синхронність її з похованням, припускаючи, що носії нових матеріальних типів Уч-Баша з'явилися там після випадання в шар також не характерних для попередніх горизонтів Причорномор'я булав і спалення поселення. Поява цього фрагменту в похованні могла мати символічне значення, продовжуючи семантичний ряд булав як символів влади або місця в ієрархії.

Категорія сокири. *Тип 1.* Сокири-молоти, підквадратні в перетині з одною клиноподібною або заокругленою і обушковою сплющеною робочою частиною (рис. 2, 1—7). Цей тип виділяють плавні злегка закруглені обриси виробу. Знайдені як цілі вироби цього типу, так і фрагменти. Розміри виробів різні, зустрічаються як великі, так і невеликі. Виготовлені з сірого, чорного або зеленого діориту і на всіх є сліди від використання. Сокири цього типу знайдені як в комплексах і шарах Уч-Баша, так і в осипу, що утворився після вибуху 1942 р. Проте всі «контекстні» речі знайдені в ранніх горизонтах дотаврських періодів. Тип міг використовуватися і в побуті, і як зброя. Один з фрагментів цього типу був знайдений в кладці зовнішньої стіни фортифікації Уч-Баша, можливо, застосовувався при її спорудженні (рис. 2, 7); одна ціла сокира і два фрагменти походять з підлоги споруди 1 Східного розкопу, що представляє, можливо, майстерню (рис. 2, 1—3).

Тип найпоширеніший на пам'ятниках епохи пізньої бронзи і передскіфського часу Північного Причорномор'я (дет. див.: [Кашуба, 2000, с. 321]). М.Т. Кашуба абсолютно справедливо приходить до висновку, що цей тип виробів корінням сягає в місцеві культури середньої та пізньої бронзи у всіх культурах Північного Причорномор'я, питання його появи в Криму в кизил-кобінській культурі обумовлений цим же. Вироби знайдені в культурі Козія-Сахарна, наприклад, на поселенні Матеуц-Ла башне [Кашуба, 2000, с. 441, рис. ХСХІ, 13]; цей тип є одним з основних в білозерській культурі [Ванчугов, 1990, с. 102, рис. 38, 14—17; 1983, с. 90, рис. 2, 17]. Знахідки виробничого браку — заготовок з недосвердленим отвором відомі в матеріалі Непоротівської групи поселень чорноліської культури [Крушельницька, 1998, с. 61, рис. 30, 3; с. 71, рис. 38, 14; с. 106, рис. 63, 26; с. 121, рис. 75, 1]. Слід уточнити, що непоротівські матеріали відносяться саме до даного типу сокир-молотів, а не до циліндричних молотів, як вважає автор дослідження, що видно з форми заготовок [Крушельницька, 1998, с. 172].

У Криму знахідки таких сокир-молотів є на поселенні Кизил-Коба [Колотухін, 1996, рис. 27, 27, 28].

Тип 2. Фрагменти сокир-молотів овальних у перетині з клиноподібною загостреною робочою

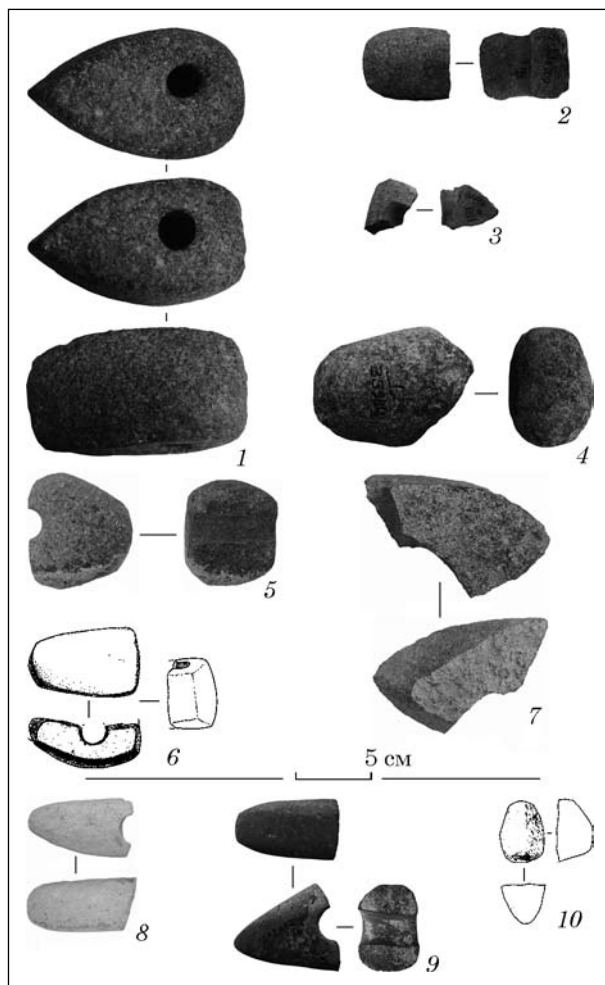

Рис. 2. Сокири-молоти: 1—3 — будівля 1 східного розкопу, долівка (II-УБ); 4 — яма 14 східного розкопу (II-УБ); 5, 6, 9, 10 — підомний матеріал; 7 — кладка зовнішньої оборонної стіни, західний розкоп (IV-УБ); 8 — шар зольника західного розкопу (V-УБ)

частиною з подовженим брускоподібним клином, середніх розмірів, поверхня зашліфована (рис. 2, 8—10). Вироби виготовлені з діориту; одне з них розкололося в процесі виготовлення, на інших фрагментах є сліди використання. Виріб, що розколовся у процесі виготовлення, знайдено в шарах зольника початку Таврського періоду (рис. 2, 8), решта походять з осипів від вибуху (рис. 2, 9, 10). Можна припустити, що цей тип змінює попередній після руйнування Уч-Баша.

Овальні або круглі в перетині сокири-молоти відомі з шарів Жаботинського поселення [Дараган, 2004, с. 49], в похованнях могильника 1 на Кисловодській меблевій фабриці разом з двокільцевими вудилами і трьохпетельчастими псаліями [Виноградов, 1980, рис. 3], в інвентарі Ніколаєвського могильника [Тереножкин, 1976, с. 144, мал. 84, 13] на Північному Кавказі, в кургані біля Камбурліївки [Тереножкин, 1976, с. 48, рис. 19, 9] в Степовому Причорномор'ї, в шарах поселення Алчедар III культури Козія-Сахарна [Кашуба, 2000, с. 321, рис. XXVIII, 18],

на поселенських пам'ятках чорноліської культури Середнього Подніпров'я — Суботівське, Московське городище [Тереножкин, 1961, с. 85, рис. 4, 6, 56]. Є вони у значно віддаленому від Північного Причорномор'я Волго-Кам'ї — такий виріб знайдено біля поховань 94, 95, 96 Тетюського могильника [Халиков, 1977, с. 55, рис. 21, А3], а також у похованні 26 [Халиков, 1977, с. 65, рис. 27, В4], в шарі Старшого Ахмилівського могильника [Халиков, 1977, с. 141, рис. 51, 1], в Новомордовському могильнику [Халиков, 1977, с. 141, рис. 51, 2], а на городищі Казанка I була знайдена двулезова кам'яна провушна сокира [Халиков, 1977, с. 141, рис. 51, 4]. З усіх кам'яних сокир ранньоананьїнських пам'яток найближчими до учбаського типом овальних або круглих в перетині сокир є вироби, знайдені в Тетюському могильнику, датованому VIII ст. до н. е. А.Х. Халіков не приводить аналогій цьому типу в попередніх і синхронних культурах Волго-Кам'я і Приказанських степів.

Категорія молоти. *Тип 1* представлений фрагментами молотів брускоподібної форми, підквадратних в перетині з уплощеною ударною частиною (рис. 3, 1—3) і висвердленим от-

вором, розташованим по центру або із зсувом до обухової частини. Всі вироби були у використанні, виготовлені з діориту. Поверхня ретельно відшліфована, отвори відцентровані, ударна частина також ідеально пласка. Один з фрагментів молотів (рис. 3, 2) був знайдений на підлозі споруди 1, яка, імовірно, була майстернею (Східний розкоп); фрагменти іншого розбитого молота походять з поверхні шару суглинку безпосередньо під шаром пожежі біля пролому внутрішньої оборонної стіни Західного розкопу (рис. 3, 1) ². Контекст обох виробів — дотаврські горизонти.

Подібні молоти — підквадратні в перетині (пор.: [Кашуба, 2000, с. 321, рис. XXVIII, 6, 12, 15]) знайдені на поселеннях Солончени-Хлін і Алчедар III культури Козія-Сахарна, відомі вони в матеріалі Суботівського городища [Тереножкин, 1961, с. 85, рис. 55, 1], поселення Балта [Ванчугов, 1983, с. 90, рис. 2, 16]. На нашу думку такі вироби можна відносити саме до категорії молоти за функціональним призначенням (пласка ударна частина, брускоподібна, а не округла в плані форма), на відміну від сокир-молотів, що мають і дещо інші сліди від ударів на обусі і більш скруглену в плані форму, в тому числі і обуха. Молоти з міцного каменю кристалічних порід (діорит), підквадратні в перетині з плоским рівним ударним краєм, імовірно, призначалися для кування.

У Криму фрагмент такого молота знайдений на поселенні Кизил-Коба [Колотухин, 1996, рис. 27, 24].

Тип 2 представлений одним фрагментом ударної робочої частини великого молота (рис. 3, 4), овальної в перетині форми зі злегка скошеним і округленим робочим краєм і висвердленим отвором для ручки. Виріб виготовлено з вапняку-черепашника. Фрагмент знайдений в шарі суглинку — підсипання під фортифікацію над залишками металургійної майстерні і датується горизонтом IV-УБ. Молоти з м'якого неважкого каменю овальні або прямокутні в перетині з заокругленим сплюсненим ударним краєм, можливо, використовувалися для обробки криць в металургії.

Тип 3. Фрагменти молотів, круглі з перетині, циліндричної форми середніх розмірів із висвердленими отворами для ручки, розташованими із зсувом до обухової частини або по центру (рис. 3, 5—8). Вироби виготовлені з діориту, поверхню в більшості випадків шліфували. Два фрагмента цього типу знайдені в шарі пожежі (рис. 3, 5, 6), ще два — в заповненні зольника на Західному розкопі (рис. 3, 7, 8). Ймовірно, цей тип змінює попередній після зруйнування Уч-Баша, що підтверджує і хронологія комплексів з аналогіями, наведена нижче.

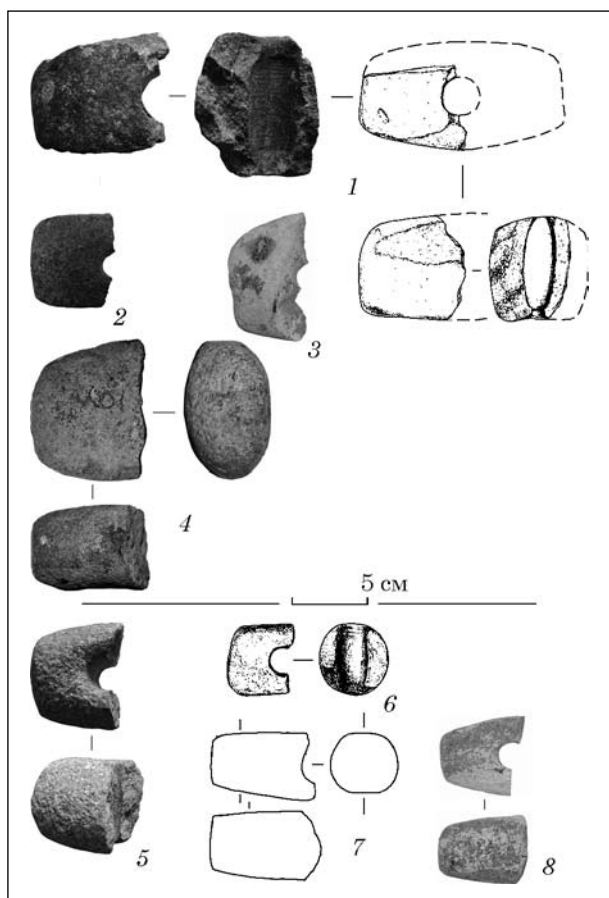

Рис. 3. Молоти: 1, 4 — шар суглинку західного розкопу (IV-УБ); 2 — будівля 1 східного розкопу, долівка (II-УБ); 3 — підйомний матеріал західного розкопу; 5, 6 — шар пожежі західного розкопу (IV-УБ); 7, 8 — зольник західного розкопу (V-УБ)

2. На рис. 3 представлений один найбільший фрагмент.

Молоти циліндричної форми в основному відомі в похованнях передскіфського часу з двукольчатими удилами і трьохпетельчастими псаліями, як, наприклад, в могильнику 1 на Кисловодській меблевій фабриці [Виноградов, 1980, рис. 1, 2], разом з мечами і кинджалами кабардино-п'ятигорського типу, стелами типу новочеркаського скарбу з полум'яподібною головкою та ін. Такий молот був присутній в інвентарі скорченого безкурганного поховання в Ставрополі [Минаева, 1947, с. 131—133, рис. 42, 5; Тереножкин, 1961, с. 87; 1976, с. 61, рис. 25, 13], в інвентарі Каменноостського могильника [Крупнов, 1950, с. 147—252, рис. 250; Тереножкин, 1961, с. 87] на Кавказі, в п. 1 к. 5 у с. Зелений Яр [Тереножкин, 1976, с. 41, рис. 14, 4; Махортых, 2005, с. 332, рис. 88, 6] в Криму, в інвентарі кургану на Дніпробуді [Тереножкин, 1976, с. 41, рис. 14, 5], п. 2 к. 15 у с. Звонецьке [Махортых, 2005, с. 330—331, рис. 87, 2] в Причорноморському Степу, випадкова знахідка подібного молота, виготовленого з пісковика, відома у Подонні [Тереножкин, 1976, с. 52, рис. 20, 9], а на Слобожанщині знайдений недосвердлений циліндричний молот [Тереножкин, 1976, с. 58, рис. 24, 15]. У Середньому Подніпров'ї вони присутні в матеріалі Московського городища пізньочорноліського часу [Тереножкин, 1961, с. 86, рис. 55, 5].

Категорія товчачі. *Тип 1.* Циліндричні і брускоподібні вироби, круглі або підквадратні в перетині, що звужуються до робочого краю (рис. 4, 1—3). Робочий майданчик сплющений. Один виріб застосовувався без надання йому правильної геометричної форми (рис. 4, 1), фактично будучи фрагментом м'якого інкерманського вапняку з підправленим робочим майданчиком. Два інших — брускоподібної форми, були ретельно оброблені. Один з них також виготовлено з інкерманського вапняку (рис. 4, 2), причому його робочий майданчик має сліди перекалу і іржі, другий — з твердого габра або габродіобаза (рис. 4, 3). Всі вироби цього типу походять з заповнення зольника Західного розкопу Уч-Баша, що датується Таврським періодом.

Тип 2. Циліндричні брускоподібні товчачі-молоти, підквадратні або круглі в перетині, з обома робочими краями, ретельно відшліфованою поверхнею (рис. 4, 4—7). Один робочий майданчик сплющений, але не ідеально плоский, інший — опуклий. Всі вироби цього типу виготовлені з діориту. На робочих майданчиках чітко простежуються сліди від ударів об твердий матеріал — дрібні часті вищерблини, а також сліди від відколів невеликих фрагментів товчача в процесі використання. На кількох виробках простежено такі ж дрібні, але рідше розташовані вищерблені по центру на бічних поверхнях (рис. 4, 4, 5). Можна припускати, що ці вироби використовувалися для проковування металу, причому, можливо, кували як ними,

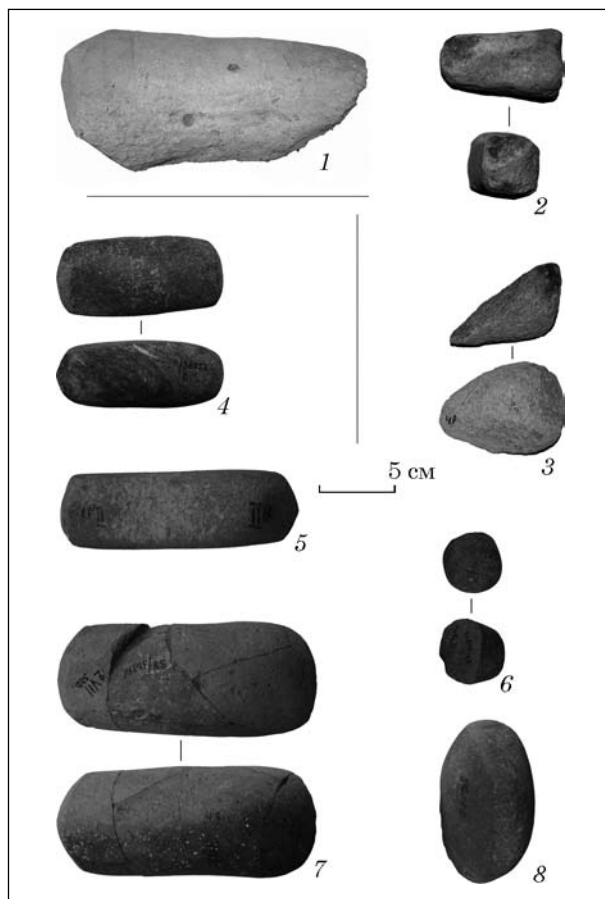

Рис. 4. Товчачі: 1—3 — шар зольника західного розкопу (V-УБ); 4—7 — підйомний матеріал, осипання на схилі під східним розкопом; 8 — підйомний матеріал поселення Сахарна Головка

так і на них, використовуючи в якості маленьких коваделець. Більш за все такі маленькі вищерблені на бічних поверхнях виражені на брускоподібних виробках, які стійко лежать на плоскій поверхні (рис. 4, 5). З'ясувати приналежність цього типу до певного горизонту на жаль не є можливим, оскільки всі вони походять з осипу від вибуху на східній частині городища. Ймовірно, всі вони належать до одного комплексу виробничого характеру, і представляють собою набір.

Подібні товчачі відомі на поселенні Бай-Кият в Північно-Західному Криму [Колотухин, 2006, рис. 63, 1, 4, 5], деякі з них також візуально схожі на невеликі ковадла [Колотухин, 2006, рис. 63, 2, 4, 5], є подібний виріб на ранньому поселенні кизил-кобинської культури Дружне-1 [Колотухин, 1996, рис. 33, 14], в культурі Козія-Сахарна вироби цього типу зустрічаються в якості товчачів з однією робочою поверхнею, ковадельцями в цій культурі служили невеликі природні гальки [Кашуба, 2000, с. 320—321].

Тип 3. Цей тип представлений декількома знаряддями (рис. 4, 5, 8), форма яким або взагалі не надавалася, або камінь злегка підправляли для зручності утримування в руці. Най-

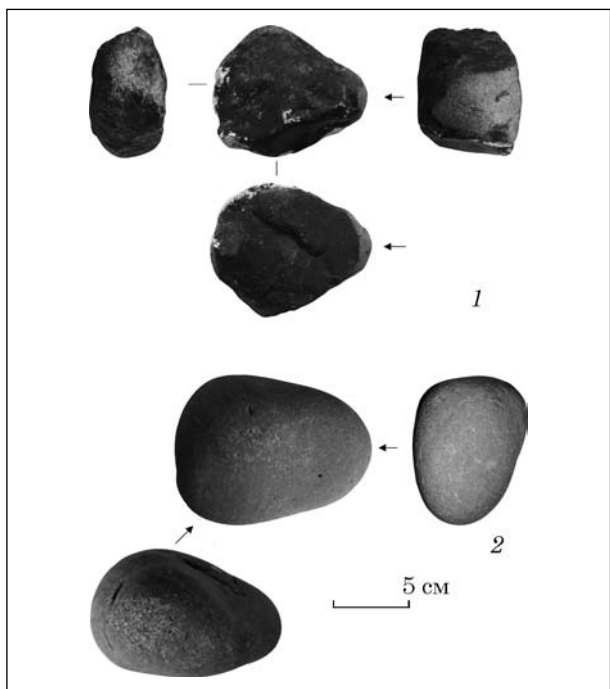

Рис. 5. Товкачі: 1 — яма 24 північного розкопу (V-УБ); 2 — шар, що перекриває комплекси горизонтів I—IV північного розкопу Уч-Башу (V-УБ)

частіше це велика морська галька, на одній або декількох сторонах якої є характерні вищерблини від ударів, ідентичні таким слідам на товкачах і молотах. Один примірник виготовлений зі шматка діорита (рис. 5, 1), дуже грубо підправленого для використання. Він походить з ями пізнього горизонту північного розкопу Уч-Баша. Решта знарядь на морських гальках (рис. 4, 8; 5, 2) знайдена у верхніх шарах Уч-Баша, що перекривають ранні комплекси. Ймовірно, тип відноситься до початку Таврського періоду кизил-кобинської культури.

Категорія «пращові» камені. Тип 1. Вироби представлені ідеально круглими ретельно оббитими кулями діаметром близько 5—6 см, виготовленими з кременю методом пікетажу (рис. 6, 1, 2). Такі «пращовики» відомі в матеріалі Уч-Баша з найраніших його горизонтів і, ймовірно, використовувалися його жителями традиційно. Виготовлення такого виробу з кременю потребувало чимало зусиль, тому варто припускати, що вони використовувалися не як метальна зброя, а як кістені або якоесь інше. На користь такого припущення свідчить дуже шорстка поверхня цих крем'яних куль. На поселенні знайдено велику кількість розбитих і розколотих виробів і невелику кількість цілих. Такі вироби за специфікою матеріалу досить важкі, набагато важчі за поширені в цій місцевості вапняки, що також, мабуть, було однією з основних необхідних характеристик їх використання.

Такі «пращові» камені знаходять на багатьох поселеннях передскіфського і ранньоскіфського часу, наприклад, на Більському городищі

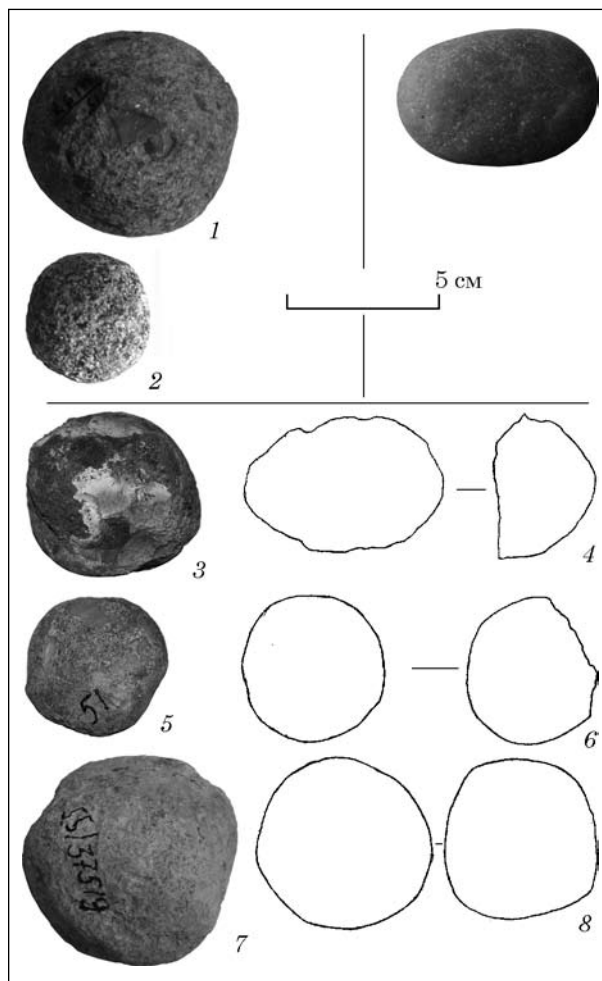

Рис. 6. «Пращові» камені: 1 — яма 5 поселення Сахарна Головка (III-УБ); 2, 9 — шар супіску західного розкопу (IV, V-УБ); 3—5 — шар зольника західного розкопу (V-УБ); 6—8 — підйомний матеріал західного розкопу

[Шрамко, 1987, с. 52, рис. 18, 18, рис. 43, 16—19, 23, 24]. Також Б.А. Шрамко наводить знахідку такого «пращовика» в кургані 9 могильника Осняги з розкопок В.А. Городцова [Шрамко, 1987, рис. 73, 16].

Тип 2. Вироби також виготовлені з кременю, але в переважній більшості вони мають округлу, але неправильну форму (рис. 6, 3—8). Крем'яний желвак підправляли для надання форми кулі, але до ідеальних пропорцій не доводили.

Подібний виріб знайдено в матеріалі землянок Більського городища [Шрамко, 1987, рис. 25, 18].

Тип 3 представлений необробленими річковими і морськими гальками середніх розмірів 5—6 × 4—5 см (рис. 6, 9). Такі камені віднесені до категорії «пращовики», оскільки масово були зустрінуті на давній денній поверхні в шарі пожежі та супіску у залишків зруйнованих фортифікаційних споруд західного розкопу Уч-Баша. Морські гальки всі були приблизно одного розміру і ваги. Особливо виділяється

група таких каменів з балаклавського рожево-мармуроподібного вапняку, що і послужило поштовхом для розгляду цих каменів, як окремої категорії матеріалу при камеральній обробці. Такий камінь залягає тільки в геологічних нашаруваннях Балаклави, що знаходиться на південному березі Гераклейського півострова, а, значить, був принесений на Уч-Баш звідти. Ким вони були використані як метальна зброя — обложеними або нападниками, — залишається неясним. На багатьох таких каменях є сліди від ударів об тверду поверхню. Ці камені без сумніву застосовувалися як «пращові» для одноразового закидання.

Категорія розтиральники. *Tun 1.* Сплюснені або круглі вироби з однією або декількома сплюсненими робочими поверхнями зі слідами спрацьованості, розмірами і формою відповідають зручному утриманню в долоні (рис. 7, 1—5). У переважній більшості виготовлені з фрагментів поламаних діоритових сокир або молотів по залишках свердлених отворів на виробі (рис. 7, 1, 3, 4). Один примірник представлений природною злегка підправленою крупною річковою галькою (рис. 7, 2). Всі вироби належать до ранніх горизонтів Уч-Баша старшого дотаврського періоду і датуються не пізніше початку IX ст. до н. е.

Tun 2. Сплюснені з однієї або з обох сторін округлі камені, підправлені для зручності використання або відшліфовані (рис. 7, 6, 7). Один примірник, виготовлений з інкерманського вапняку (рис. 7, 6), знайдений в перекриваючому ранні горизонти шарі; другий, з діобаза (рис. 7, 7), походить з заповнення зольника, що відноситься до раннього Таврського періоду.

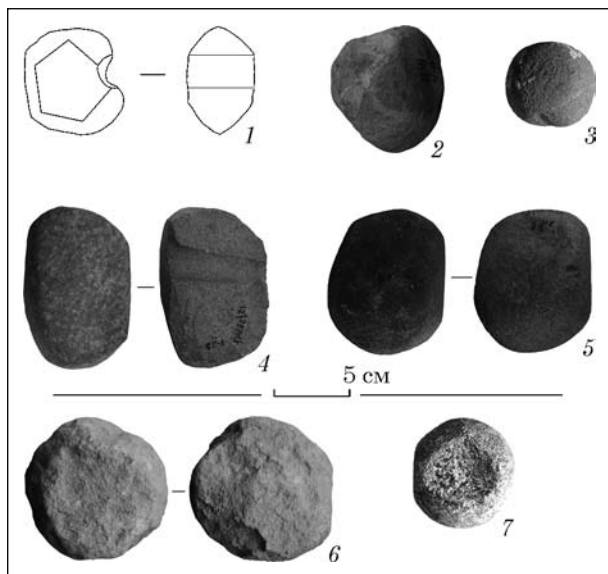

Рис. 7. Розтиральники: 1, 2 — яма 11 східного розкопу (III-УБ); 3 — яма 1 північного розкопу (I-УБ); 4, 5 — будівля 2 східного розкопу (III-УБ); 6 — підйомний матеріал північного розкопу; 7 — шар зольника західного розкопу (V-УБ)

Подібні розтиральники знайдені на Жаботинському поселенні [Дараган, 2004, с. 49, рис. 7, 5], на Більському городищі [Шрамко, 1987, рис. 36, 4—6] та ін.

Категорія абразиви. *Tun 1.* Брускоподібні сплюснені вироби, правильної форми, з відшліфованою поверхнею (рис. 8, 1—3). На цілих речах збереглися свердлені отвори для підвішування (рис. 8, 1) або недосвердлені через неточний початок свердління з двох сторін (рис. 8, 2). Такі вироби злегка звужуються до низу, їх нижній край трохи заокруглений. Всі ці вироби виготовлені з діориту, мають сліди спрацьованості, використовувалися, мабуть, для тонкого гостріння і полірування, т.зв. «додоведення» металевих виробів. Всі вироби походять з ранніх горизонтів Уч-Баша дотаврських періодів.

Вироби подібної форми відомі на Жаботинському поселенні [Дараган, 2004, с. 47], де вони також використовувалися для тонкого гостріння і полірування, схоже точило походить з п. 1 і 2 к. 5 біля с. Суворове [Тереножкин, 1976, рис. 32, 3; 33, 4; Махортых, 2005, с. 362, рис. 148, 6, 10], речі подібної форми, але виготовлені з пісковика або сланцю, знайдені на Більському городищі [Шрамко, 1987, рис. 43, 1—3].

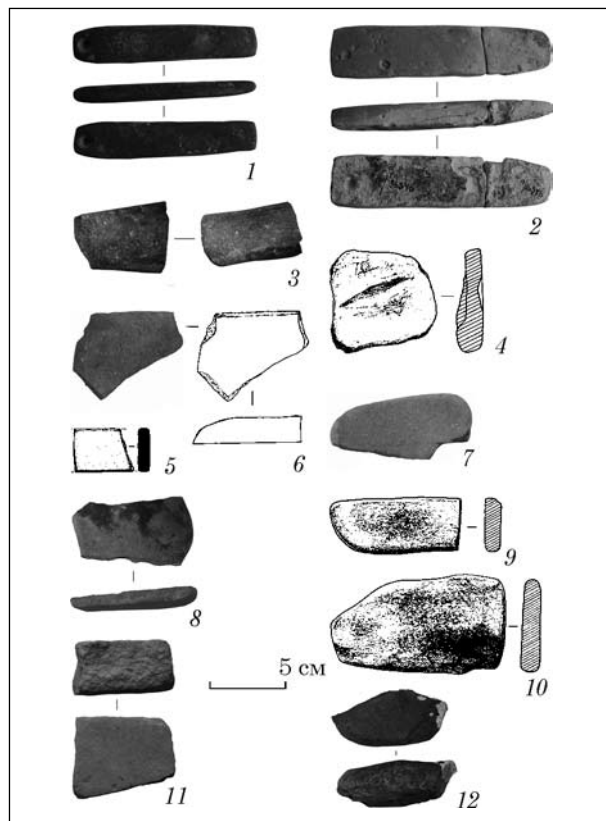

Рис. 8. Абразиви: 1 — будівля 2 східного розкопу (III-УБ); 2 — будівля 3 східного розкопу (IV-УБ); 3, 6, 7 — шар суглинку західного розкопу (IV-УБ); 4, 5 — шар пожежі західного розкопу (IV-УБ); 8—10 — шар супіску західного розкопу (IV, V-УБ); 11 — підйомний матеріал; 12 — підйомний матеріал, північний розкоп

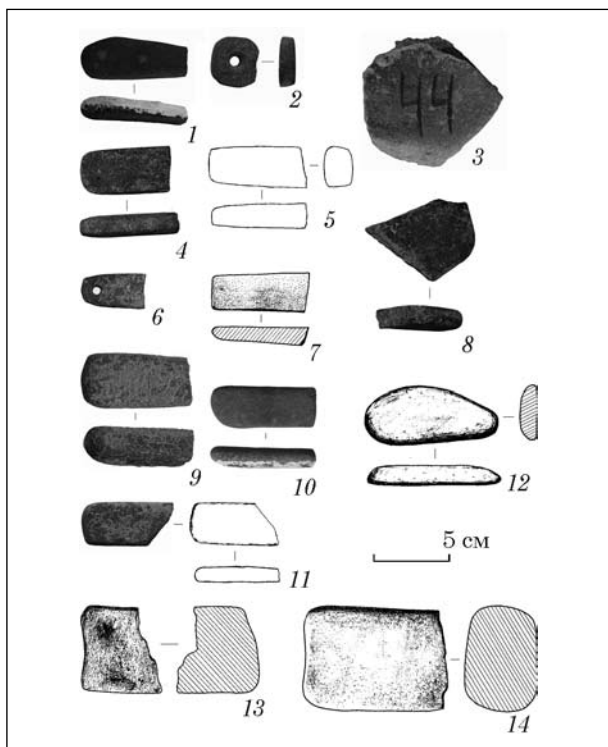

Рис. 9. Абразиви: 1 — яма 15 північного розкопу (V-УБ); 2, 3 — яма 20 північного розкопу (V-УБ); 4—9, 11—14 — шар зольника західного розкопу (V-УБ); 10 — яма 15 північного розкопу (V-УБ)

Тип 2. Природні камені, злегка подправлені по краях для використання, або без підправлення зі слідами спрацьованості на робочій поверхні (рис. 8, 5—12). Сировиною для таких точил найчастіше був сланець або пісковик, рідше вапняк, ще рідше твердіші породи каменю. Такі абразиви використовувалися, швидше за все, для первинного та основного гостріння металевих виробів. Всі предмети походять також з горизонтів дотаврських періодів.

Абразиви з пісковика, що використовувалися без надання виробу правильної «типоутворюючої» форми, також присутні в матеріалі Жаботинського поселення [Дараган, 2004, с. 47], так само як і на Суботівському городищі [Тереножкин, 1961, с. 88, рис. 58, 1, 2, 4]. У культурі Козія-Сахарна в якості основної породи для точильних каменів використовувався сланець [Кашуба, 2000, с. 321].

Також зазначимо, що в матеріалі залізоровної майстерні західного розкопу Уч-Баша немає жодного точила правильної форми (у вигляді бруска) [Кравченко, 2013, с. 258—288]. Всі знайдені тут абразиви представлені каменями сланцевих або пісковикових порід зі слідами спрацьованості (рис. 8, 6—10), але цим каменям попередньо не надавали яку-небудь форму. У цьому їх основна відмінність від брускоподібних точил шару пізнішого зольника часто з отвором на кінці (рис. 9), виготовлених зі сланцевих порід, що зустрічаються в основному на східному закінченні Кримських гір.

Тип 3. До цього типу належить усього один предмет — брусок для загострювання голок або вістер (рис. 8, 4). Являє собою підквадратну ретельно оброблену пісковикову плитку з видовженим заглибленням для заточування по центру. На виробі є сліди спрацьованості. Точило походить з шару пожежі західного розкопу, мабуть, співвідноситься з матеріалом дотаврських горизонтів, хоча аналогічні знаряддя на Уч-Баші не знайдені.

Щось подібне знайдено серед матеріалу землянок Більського городища [Шрамко, 1987, с. 61, рис. 23, 9], точильні камені з жолобками для заточування вістер знайдені на поселенні Козія культури Козія-Сахарна [Кашуба, 2000, с. 321, рис. XXVIII, 4], на Суботівському городищі [Тереножкин, 1961, с. 88, рис. 57, 6; 58, 3], хоча інша функція для них також не виключається [Литвиненко, 2015, друкується].

Тип 4. Брускоподібні сплюснені вироби з зеленого сланцю, іноді мають отвори для підвищення, відносно однакові за розмірами і формою (рис. 8, 1, 4—7, 9—11). Всі фрагментовані і мають сліди спрацьованості. Знайдені бруски цього типу в заповненні зольника раннього Таврського періоду і синхронних йому ямах із смітєво-попеловим заповненням. Враховуючи, що подібні сланці поширені в східній частині Кримських передгір'їв і гір, і враховуючи «стандартність» цих виробів, можливо, вони були предметами експорту з Східного Криму в зазначений період.

Знахідки подібних брусків зі сланцю або пісковика досить часті: курганий могильник Зелений Яр, к. 4, п. 6 [Тереножкин, 1976, с. 41, рис. 14, 3; Махортых, 2005, с. 331, рис. 88, 7], Зольний курган [Тереножкин, 1976, с. 44, рис. 17, 23] в Криму, курган Висока могила [Тереножкин, 1976, с. 31, рис. 5, 4; 6, 2], Камбурлівка [Тереножкин, 1976, с. 49, рис. 19, 8], к. 1. п. 1 біля Великої Олександрівки [Махортых, 2005, с. 320, рис. 65, 2], п. 2 к. 15 біля с. Звонецьке [Махортых, 2005, с. 330—331, рис. 87, 6], п. 11 к. 12 біля с. Костянтинівка [Махортых, 2005, с. 338, рис. 102, 18], п. 2 к. 8 біля с. Плавні [Махортых, 2005, с. 351, рис. 125, 5] (порода каменю не визначена), п. 25 к. 25 біля с. Пришиб [Махортых, 2005, с. 353, рис. 129, 2] (порода каменю не визначена), п. 5 к. 40 біля с. Софіївка [Махортых, 2005, с. 360—361, рис. 144, 8], в п. 2 Високої могили знайдений виготовлений з кварциту брусок [Махортых, 2005, с. 323, рис. 71, 3], брусок з кварциту знайдений також в п. 1 к. 7 біля с. Родіонівка [Махортых, 2005, с. 354, рис. 133, 11] в Причорноморському Степу; такі бруски зустрічаються в багатьох чоловічих похованнях в Миколаївському могильнику [Анфимов, 1971, с. 173], біля хут. Кубанського [там же, с. 176], в похованні в Ставрополі [Тереножкин, 1976, с. 61, рис. 25, 14], п. 8 на горі Гаудіху [Ильинская, 1983, с. 39, рис. 7] на Північному Кавказі, в кургані біля Верхньопогромного [Те-

реножкин, 1976, с. 36, рис. 10, 8] у Волго-Донні, представлений у інвентарі поховання 1921 р. у Каменномостському могильнику [Тереножкин, 1975, рис. 12], у матеріалі землянок Більського городища [Шрамко, 1987, рис. 23, 1, 12; 43, 4—6, 8, 9, 11], на цьому ж пам'ятнику знайдені і заготовки таких брускоподібних точил зі сланцю [Шрамко, 1987, рис. 43, 12, 13]. У культурі Козія-Сахарна, мабуть, цей тип має поширення, хоча в літературі не уточнюється з якої породи каменю вони виготовлені [Кашуба, 2000, с. 321, рис. XXVIII, 3, 5, 11], сланцевий брусок супроводжував також, ймовірно, Новочеркаське поховання 1 к. 43 біля Василівки [Махортых, 2005, с. 319, рис. 62, 7] і п. 3 к. 3 біля Слободзеї [Махортых, 2005, с. 356—359, рис. 140, 11] в Молдові. Часто зустрічаються такі точила і в Середньому Подніпров'ї, де вони виготовляються також зі сланцю — на Суботівському, Московському, Адамівському городищах [Тереножкин, 1961, с. 88, рис. 57, 1—4; 1976, с. 69, рис. 36, 4] — в комплексах і шарах пізньочорноліського часу. Є такі бруски і в черногорівських похованнях — к. 14 п. 3 біля с. Астахове [Махортых, 2005, с. 315, рис. 53, 2], к. 5 п. 1 біля с. Високе [Махортых, 2005, с. 324—325, рис. 66, 8] (порода каменю не визначена) в Причорноморському Степу, к. 2 п. 10 біля с. Володимирівка [Махортых, 2005, с. 323, рис. 68, 4] (порода каменю не визначена) і к. 16 п. 3 біля с. Цілинне [Махортых, 2005, с. 365, рис. 153, 6] (порода каменю не визначена) в Криму, п. 2 к. 1 біля с. Висунськ в Причорноморського Степу [Махортых, 2005, с. 322, рис. 70, 13] (порода каменю не визначена), в степовій пам'ятці п. 2 к. 1 біля с. Калинівка [Махортых, 2005, с. 334, рис. 97, 8] (порода каменю не визначена); в степовому ж регіоні в п. 5 Високої могили поряд з декількома речами кавказького типу знайдений сланцевий брусок [Махортых, 2005, с. 324, рис. 72, 5], к. 5 п. 3 біля с. Високе [Махортых, 2005, с. 325, рис. 74, 8] (порода каменю не визначена), брусок з пісковика знайдений в п. 3 к. 6 біля с. Головкивка [Махортых, 2005, с. 327, рис. 79, 2], п. 1 к. 7 біля с. Мар'янське [Махортых, 2005, с. 345, рис. 114, 10], п. 1 к. 2 біля с. Долинно-Кам'янка [Махортых, 2005, с. 328, рис. 82, 2], п. 4 к. 1 біля с. Миколаївка [Махортых, 2005, с. 345—346, рис. 116, 4] (порода каменю не визначена) в степовому регіоні; брусок з пісковика також знаходився в інвентарі п. 5 Західно-Донузлавського кургану [Махортых, 2004, с. 160], в п. 3 к. 3 біля с. Ізобільне [Махортых, 2005, с. 334, рис. 94, 34] (порода каменю не визначена) в Криму.

Бруски також є в інвентарі Акозінського могильника (п. 21), Тетюського могильника (п. 183), Старшого Ахмиловського могильника (п. 126, 2266, 276, 358, 433) Волго-Кам'я ранньоананьїнського часу. Там вони представлені також сланцевими породами і мають спрацьованість на робочих поверхнях [Халиков, 1977,

с. 31, рис. 9, 5; с. 67, рис. 28, Б5, с. 158, рис. 58]. Крім того, А.Х. Халіков наводить ряд комплексів з ранньоананьїнських могильників — Старшого Ахмиловського, Акозінського, Тетюського, І Новомордовського, Ананьїнського, Пусто-Морквашинського (всього — 83 примірники), де виявлені вироби у вигляді брусків, проте не застосовувалися, і, на думку автора, не годилися для застосування для гостріння. Також автор зазначає, що відсутні бруски як на ананьїнських поселеннях цього часу, так і в матеріалі подальших етапів на вказаній території, і робить висновок про їх призначення як підвісних «запорів» пояса [Халиков, 1977, с. 158]. Враховуючи, що в матеріалах Уч-Баша це чи не найпоширеніший вид кам'яних виробів для пізнього горизонту, тобто для другої половини VIII — рубежу VII ст. до н. е., варто все-таки припустити їх значення як точил, які отримали на Волго-Кам'ї символічне значення і таким чином з'явилися в інвентарі поховань, або ж все-таки використовувалися для гостріння. Відсутність же таких точил на поселеннях свідчить, скоріше, про неоднорідність населення Волго-Кам'я в ранньоананьїнський час, про що, зокрема, пише А.Х. Халіков [1977, с. 257—259].

У Криму бруски цього типу знайдені на поселенні Кизил-Коба, Таш-Джарган-1, на досить пізніх пам'ятках скіфського часу — у могильнику Дружне-2, мог. 5, 8, 18 [Колотухин, 1996, рис. 27, 23; 40, 12; 51, 32; 52, 13; 55, 41].

Тун 5. Природні камені — діорити та їх фрагменти зі слідами спрацьованості на поверхні (рис. 8, 3, 8, 12). Ймовірно, також, як і тип 1, використовувалися для тонкого гостріння і полірування металевих виробів, проте, на відміну від типу 1, їм не надавалася певна форма. Всі походять з заповнення зольника Західного розкопу Уч-Башу.

Абстрагуючись від широкого кола аналогій, учбаський набір абразивів дає нам можливість виявити певну закономірність: у ранніх горизонтах точило з типотворюючими рисами (тип 1) являє собою знаряддя для тонкого гостріння металу, а сланцеві і пісковикові абразиви представлені непідправленими до правильної геометричної форми каменями, тоді як горизонти після руйнування городища демонструють протилежну картину — непідправлені камені для тонкого гостріння металу і типологічно однорідні сланцеві брускоподібні точила для основного гостріння. Причин тому може бути декілька. Можливо, це пов'язано з доступністю сировини, але найімовірніше, що на цьому етапі дещо змінюються властивості металу, можливо, з причини зміни технології його отримання або прийомів виготовлення виробів.

Це підтверджується і загальновідомими прийомами гостріння залізних і сталевих лез, які використовуються у побуті дотепер. Для гостріння залізного леза використовується три

основні типи абразивів — крупнозернисті, що використовуються для відновлення правильного кута заточування і форми ріжучої кромки, середньозернисті, гостріння якими відновлює ріжучу кромку лева, і дрібнозернисті для чистового доведення, виправлення і полірування лева, що надає йому гостроту бритви. Використання цих видів абразивів залежить від твердості металу. Причому м'який метал вимагає відновлення ріжучої кромки, відповідно, обов'язкового використання крупнозернистих і середньозернистих точил, якості яких мають пісковикові й сланцеві породи (особливо зелений сланець Східнокримських передгір'їв), тоді як використання дрібно і мікрозернистих абразивів, наприклад, з діориту має бути дуже обережним, оскільки може загнути кут лева, що загострюється. У лез з металу з високою твердістю при використанні викришується ріжуча кромка, відповідно, для заточування мають бути використані середньозернисті і дрібно-чи мікрозернисті або тільки дрібнозернисті абразиви, залежно від об'єму пошкодження лева. Відповідно, можемо припускати, що виготовлення точил із типуутворюючими ознаками і отримання ними статусу речей особистого користування (отвір для підвішування) диктувалися елементарною фізикою — якостями металу, що залежить від алгоритму його отримання і виготовлення речі. Цікаво, що одні з найраніших діоритових точил овальної і круглої форми обрамлені наверхами, призначені для носіння на поясі, відомі у Закавказзі, тоді як одні з найраніших сланцевих брусків з отворами для підвішування походять із поховань у Волго-Кам'ї, про що йшлося вище. Використання ж каменів-точил без надання їм відповідної форми бруска чи мусата, скоріше вказує на стаціонарний характер виробництва, коли велика робоча поверхня точила зменшує ризик пошкодження лева, що загострюється, є зручнішою для гострильника, оскільки вимагає меншої кількості проведеннь лева по точилу.

Тип 6. Брускоподібні масивні вироби з щільного вапняку, правильної форми з відшліфованою поверхнею (рис. 8, 13, 14). На виробах сліди використання, мабуть, для полірування або для тонкого заточування. Походять із шару зольника Західного розкопу Уч-Баша.

Тип 7. Цей тип виділений по одній речі — квадратному пласкому бруску з округленими кутами і чітко відцентрованим отвором, виготовленим зі сланцю (рис. 8, 2). Враховуючи, що сліди спрацьованості на цьому виробі простежуються на ребрі, а навколо отвору є сліди від обертання, можливо, воно було частиною якогось пристосування для гостріння або полірування, а утилізовано після того, як на одному з ребер утворилася велика вищерблена. Виріб знайдено у ямі з відходами виробництва Північного розкопу, що датується раннім Таврським періодом. Аналогії виробу нам невідомі.

Категорія важки. *Тип 1.* Вироби дископодібної форми, виготовлені з інкерманського вапняку, до 0,10 м в діаметрі з невеликим близько 0,01 м отвором по середині (рис. 10, 1—3, 11, 13—15, 17—19, 21). Такі важки не шліфувалися, рівна поверхня деяких з них обумовлена, імовірно, знаходженням у воді. Використання їх для риболовецьких сіток припускається за відбитками їх ниток на характерній для знаходження у воді рівній поверхні (рис. 10, 3, 11, 13, 17, 19, 21). Вироби цього типу зустрічаються у всіх горизонтах Уч-Баша, але особливо багато їх у комплексах останнього, що відноситься до початку Таврського періоду (рис. 10, 13—15, 17—19, 21).

Такі важки простої і, мабуть, оптимальної форми є практично на всіх пам'ятках, де використовувалися рибальські сітки або загородки, наприклад, на Більському городищі [Шрамко, 1987, рис. 43, 15], а на Уч-Баші добре корелюються з кістковими залишками і лускою морських риб в смітєвих відкладах.

Тип 2. Вироби правильної кулястої форми з отвором посередині, також виготовлені з вапняку, розміром від 0,07 м в діаметрі в ранніх горизонтах (рис. 10, 4, 5) до 0,04 м — в шарі супіску західного розкопу (рис. 10, 12), що містить і матеріал дотаврських періодів, і зольника, що відноситься до ранньотаврського часу. Заглиблення, що утворилися від ниток на важках цього типу, дозволяє припускати їх зв'язок із пристосуванням для ткацтва.

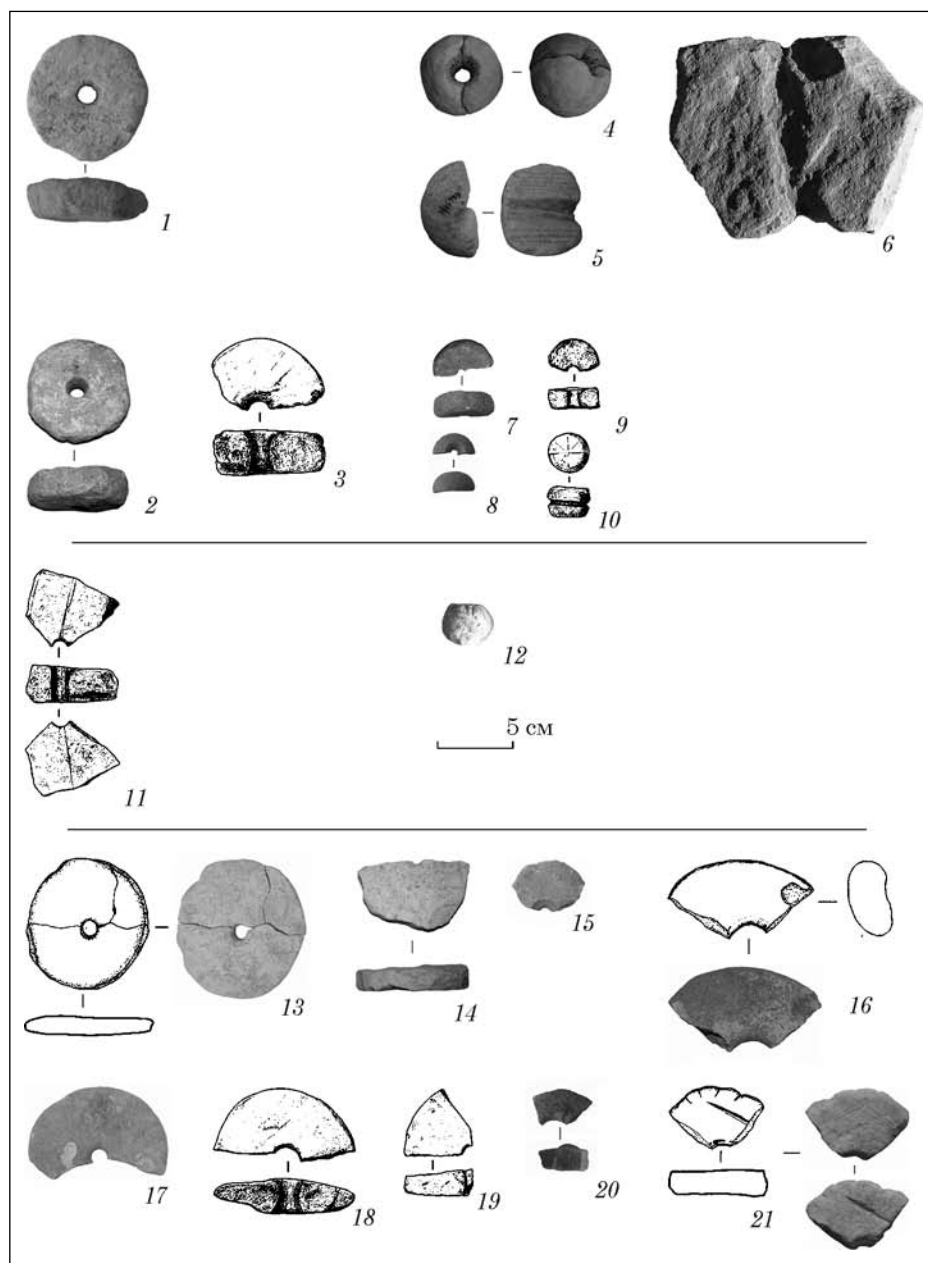
Тип 3. Вироби дископодібної форми, виготовлені з вапняку, розміром до 0,05 м, відшліфовані, з відцентрованим отвором (рис. 10, 7, 9). Навколо отвору, на ребрах і сторонах — сліди від ниток. Можливо, це частина пристосування для прядіння або ткацтва. Знахідки відомі в комплексах горизонтів дотаврських періодів.

Тип 4. Тип представлений одним виробом — фрагментом напівсферичного прясельця (рис. 10, 8) з ретельно відшліфованою поверхнею діаметром 2,5 см, виготовленим також, як і всі попередні, з вапняку. Виріб знайдено над горловиною ями раннього горизонту на Північному розкопі. Найімовірніше, відноситься до ранніх комплексів.

Тип 5. Тип представлений одним виробом — сплющеною котушкою (рис. 10, 10) з відшліфованою поверхнею, діаметром 2,5 см, виготовленою з вапняку. На одній з пласких сторін виробу прокреслено солярний знак — восьмиконечну зірку. Котушка знайдена в шарі пожежі, має сліди впливу вогню. Ймовірно, відноситься до дотаврських горизонтів. Її функціональне значення до кінця не зрозуміло, хоча вона типологічно близька виробам, які ми схильні інтерпретувати як частини прядильних і ткацьких пристроїв.

Деяко інша за формою, але теж кам'яна, котушка знайдена на ранньому поселенні кизилкобинської культури Дружне-1 [Колотухин, 1996, рис. 33, 9].

Рис. 10. Грузи: 1 — яма 13 північного розкопу (II-УБ); 2, 7 — шар суглинку західного розкопу (IV-УБ); 3, 9, 10 — шар пожежі західного розкопу (IV-УБ); 4 — яма 16 східного розкопу (II-УБ); 5 — будівля 1 східного розкопу, долівка (II-УБ); 6 — яма 2 північного розкопу (II-УБ); 8 — підйомний матеріал північного розкопу; 11, 12 — шар супіску західного розкопу (IV, V-УБ); 13—19, 21 — шар зольника західного розкопу (V-УБ); 20 — яма 20 північного розкопу (V-УБ)

Тип 6. Тип представлений одним виробом — плоским шестикутним якорем-важком з жолобом для кріплення посередині (рис. 10, 6), витесаним з вапняку. Виріб невеликий, до 0,5 м в діаметрі, по потертостях в районі перехоплення видно, що виріб був у використанні. Якір знайдений в ямі ранніх горизонтів на Північному розкопі.

Тип 7. Вироби кільцеподібної форми (рис. 10, 16, 20), лентя кільця овальна в перетині, важки виготовлені з інкерманського вапняку, мають ретельно відшліфовану поверхню, заокруглені ребра і отвір великого діаметра посередині. Є як великі грузила до 0,2 м в діаметрі, так і маленькі, — до 0,07 м. Великі, напевно, використовувалися для риболовних сіток, мають гладку зовнішню поверхню, властиву для шліфування у воді. Всі вироби цього типу знайдені в горизонтах початку Таврського періоду.

Категорія відходи свердління. **Тип 1.** Вапнякові камені неправильної округлої форми 0,04—0,07 м в діаметрі з штучно утвореним заглибленням діаметром близько 0,05 см або заглибленнями на протилежних сторонах (рис. 11, 1, 2, 4). Можливо, являють собою частину пристосування для свердління, оскільки заглиблення мають специфічну форму, яка може бути отримана від обертання в ньому якогось твердого предмета. Всі такі камені знайдені в комплексах дотаврських горизонтів Уч-Баша (рис. 11, 1, 2) і шару пожежі західного розкопу (рис. 11, 4).

На жаль, описів таких знахідок на поселеннях кизил-кобинської і дотичних культур у літературі немає, проте в публікації матеріалу поселення Бай-Кият наведені малюнки подібних каменів [Колотухин, 2006, рис. 63, 7, 26, 27].

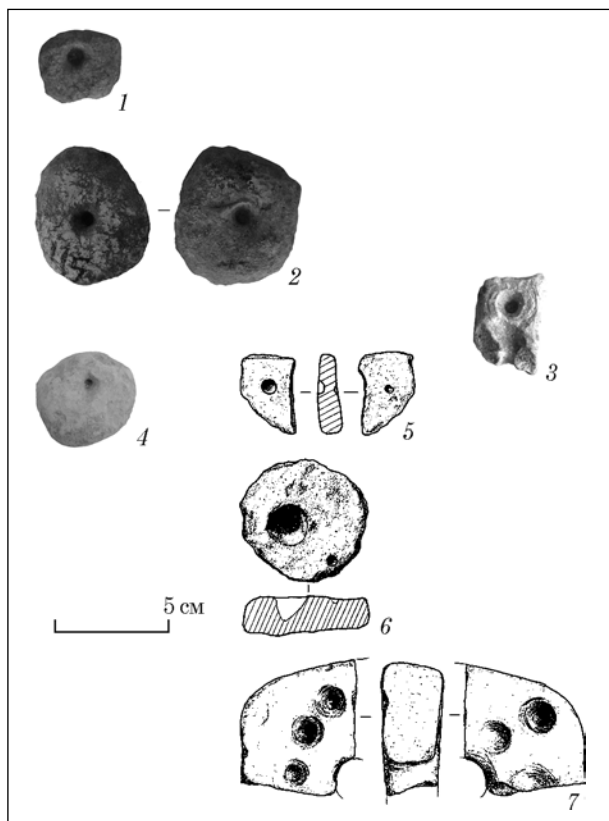

Рис. 11. Відходи свердління: 1 — яма 23 північного розкопу (I-УБ); 2 — яма 18 північного розкопу (IV-УБ); 3 — шар суглинку західного розкопу (IV-УБ); 4, 5 — шар пожежі західного розкопу (IV-УБ); 6 — підйомний матеріал; 7 — шар супіску західного розкопу (IV, V-УБ)

Туп 2. Вироби з вапняку у вигляді плитки округлої або неправильної форми з штучно утвореним заглибленням (рис. 11, 5, 6). Можливо, мають ту ж функціональну належність, що і тип 1. Вироби цього типу знайдені в шарі пожежі західного розкопу Уч-Баша (рис. 11, 5) і в перевідкладених шарах (рис. 11, 6).

Туп 3. Брускоподібні в перетині вироби з вапняку (рис. 11, 3, 7), на широких поверхнях яких зроблені кілька заглиблень методом свердління (по залишках канавок від обертання). Заглиблення мають діаметр близько 0,01 м по поверхні, до 0,005 м по дну і глибиною близько 0,05 м. Функціональне значення цих виробів не зрозуміло. Оскільки відомі тільки фрагменти, можливо, вони були частиною якогось складного пристрою. Версія розгляду їх як форм для відливання була відкинута, оскільки, по-перше, для витягання виробу форму довелось б розбити, по-друге без випарів в такій формі лиття буде невдалим. Ймовірно, вироби якимось пов'язані зі свердлінням або обертанням в якомусь виробничому процесі. Один з фрагментів знайдений в шарі суглинку (рис. 11, 3), інший — в шарі супіску (рис. 11, 7) Західного розкопу Уч-Баша.

Крім того, в шарах і комплексах Уч-Баша всіх горизонтів, окрім останнього, зустрічають-

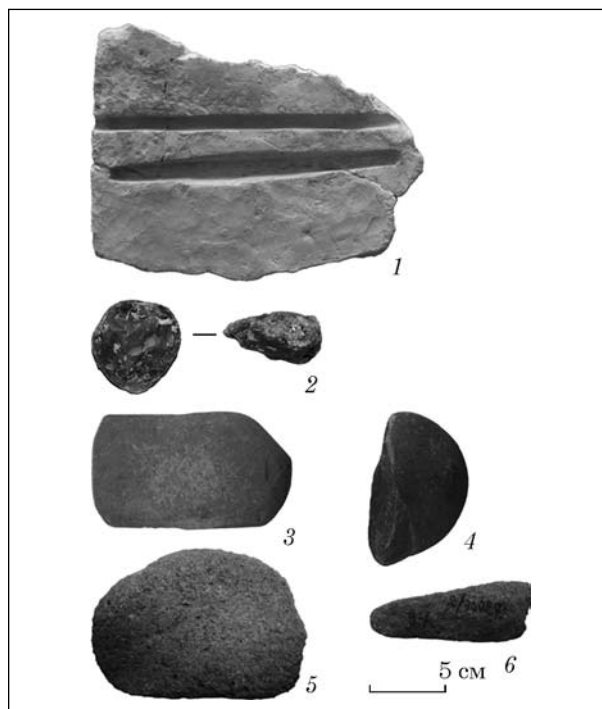

Рис. 12. Поодинокі і невизначені вироби з каменю: 1 — ливарна форма з долівки будівлі 1 східного розкопу (II-УБ); 2 — крем'яний відбійник, перероблений з розбитого (?) «працювого» каменю типу 1 з шару зольника західного розкопу (V-УБ); 3 — можливо, ковадло або товчач-ковадло, підйомний матеріал, 4 — морська галька зі слідами використання для кування з ями 6 поселення Сахарна Головка; 5 — пористий шорсткий камінь зі слідами стирання, можливо, використовувався для обробки поверхні, підйомний матеріал на схилі під східним розкопом; 6 — можливо, фрагмент товчача, підйомний матеріал

ся висвердлені серцевини, в основному, діоритові, від отворів свердлених кам'яних знарядь.

Категорія ливарні форми. Представлена одним виробом — формою з вапняку для відливання стрижнів-заготовок (рис. 12, 1). Робоча сторона форми відполірована, тильна — не оброблена. Можливо, форма була поліфункціональною, в ній могли відливати як відкритим способом (нижній стрижень без литка), так і з кришкою через литок (верхній стрижень). Виріб було знайдено на підлозі будівлі 1 Східного розкопу, що визначається як майстерня. Будівля датується старшим дотаврським періодом.

Категорія модельки або шаблони інструментів. *Туп 1.* Вироби з інкерманського вапняку, утилізовані після фрагментації в процесі виготовлення, найчастіше — лопнули в процесі свердління отвору (рис. 13, 1—8). Виробом, як видно з заготовок, надавали форму сокир, молотів або сокир-молотів. Робоча частина всіх інструментів оброблена початково, остаточна форма цим частинам інструментів не надана. Деякі речі взагалі не піддавалися шліфуванню (рис. 13, 4, 6, 8). Мабуть, свердління таких речей давало найбільшу кількість

браку, тому остаточну форму їм надавали після свердління отвору. Речі з відшліфованою поверхнею мають форму в перетині форму (рис. 13, 1—3, 5, 7). Всі вироби цього типу, яким надана остаточна форма, відповідають типу 2 категорії сокир і типу 3 категорії молотів. Розміри виробів були, мабуть, різні, але вони також відповідають розмірам таких виробів з міцнішого каменю зазначених типів категорій сокири або молоти. Такі фрагменти моделей і заготовок знайдені в основному в заповненні зольника західного розкопу Уч-Баша за винятком одного, який був знайдений під опалим каменем внутрішньої оборонної стіни на поверхні шару горіння (рис. 13, 1). Оскільки камінь був обпалений до червоного знизу і лежав на великих вуглинах від якоїсь згорілої конструкції, є підстави розглядати його *terminus post quem* руйнування оборонних споруд, відповідно, попадання утилізованого фрагмента моделі сокири або молота на шар горіння сталося вже після пожежі, оскільки модель не має слідів дії вогню. Все це вказує, що феномен випадання в сміттевий шар зольника фрагментів моделей або шаблонів таких інструментів як сокири та молоти припадає на початок Таврського періоду, в попередніх горизонтах такі предмети відсутні. Слід зауважити, що властивості інкерманського вапняку — м'якого, але крихкого каменю, який при цьому легкий в обробці, вказують, що такі вироби не могли застосовуватися за їх прямим призначенням, як ударні. З іншого боку, велика кількість відходів у звичайному сміттевому шарі і їх повна ідентичність таким виробам з діориту свідчить, що це, швидше за все, повні аналоги знарядь, що виготовляються для основного застосування з іншого матеріалу, фактично, це шаблони. Питання, навіщо їх виготовляли, ще належить розглянути.

Тип 2. Виріб з інкерманського вапняку у формі сокири з горизонтальним отвором, розширеним лезом кавказького типу, овальний в перетині з незначними заглибленнями-нервюрами у верхній частині (рис. 13, 9). Ця річ була відшліфована, і через залісковану й перекалену зовнішню поверхню можна сказати, що якимось використовувалася. Виріб піддавався впливу високої температури, через що, ймовірно, і розколовся, після чого його було утилізовано також в зольнику Західного розкопу.

Повних аналогій таких речей знайти не вдалося, але найближчі представлені зображеннями сокир на кам'яних стелах Новомордовського могильника [Халиков, 1977, с. 180, рис. 68, 2, 3; Тереножкін, 1975, рис. 15, 1, 2]. Поховання по набору інвентарю датовано VIII—VII ст. до н. е. На стелах зображені такі ж за формою вироби з боковим горизонтальним отвором для утримування руків'я, єдина відмінність — за малюнками видно, що наверх одягалися на дрівко через вертикальний отвір, чого немає на моделі з Уч-Баша. Можливо, це обумовлено

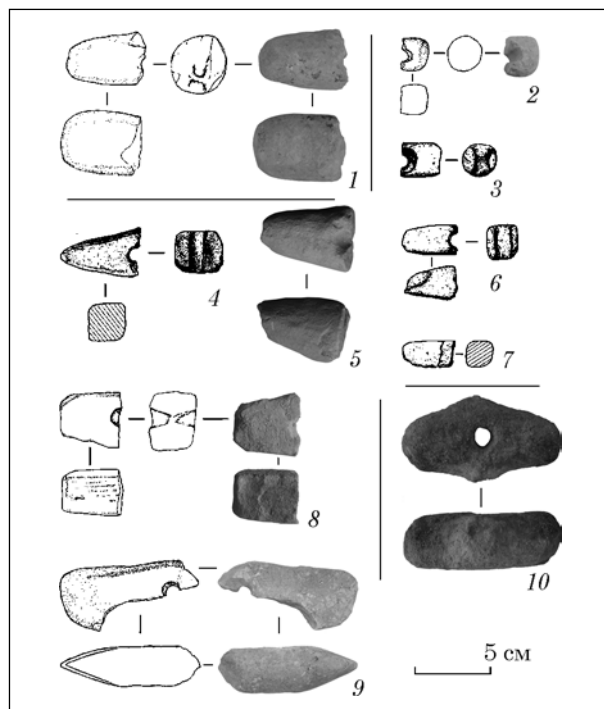

Рис. 13. Моделі або шаблони: 1 — шар пожежі західного розкопу (IV-УБ?); 2—9 — шар зольника західного розкопу (V-УБ); 10 — яма 14 північного розкопу (IV-УБ)

тим, що виріб був незакінчений, в такому випадку варто вважати, що він не використовувався. Можливий також і інший варіант. Тоді слід припустити, що шаблон відповідає типу втульчастих сокир, наприклад, хут. Кубанський [Анфимов, 1975, рис. 2], а на шаблоні нижня частина з втулкою загублена, або ж первинно була окремою складовою для виготовлення формочки.

Слід також зазначити знахідку фрагмента кам'яної сокири — її лезову частину, за формою схожу на виріб з Уч-Баша в пізньому зольнику Непоротова, проте Непоротівський виріб набагато більший за розмірами [Крушельницька, 1998, с. 172, рис. 105, 13].

Група невеликих і мініатюрних інструментів — сокир, молотів, сокирок, виготовлених із м'якого мергелю, за кавказькими матеріалами може бути інтерпретована як набір коваля, зменшені моделі ковальських інструментів [Авилова, 2008]. Але низка особливостей контексту знахідки цих речей викликає заперечення проти такого пояснення. По-перше, на відміну від кавказьких, мергелеві моделі було знайдено не в поховальному інвентарі, а в шарі зольника — звичайного сміттевого шару на краю житлової зони, який перекривав раніший залізоборний комплекс і залишки фортифікації, ймовірно, з невеликим хронологічним розривом. По-друге, практично всі вони розламані в процесі виготовлення — свердління отвору. Через таку значну кількість відходів виникає питання, навіщо населенню,

що залишило культуру V горизонту Уч-Башу, була потрібна така кількість вотивних речей, пов'язаних з металургією? Ми припускаємо, що ці предмети не мали вотивного значення, а були чимось на зразок шаблонів, можливо для виготовлення форм для відливки з пластичного або іншого матеріалу, що не зберігся. Тим більше, що багато з них відповідають функціональним категоріям, представленим типами діоритових виробів попереднього горизонту, а в синхронних зольнику комплексах їх діоритові аналоги не зустрічаються.

Тип 3. Представлений одним виробом — свердленою сокиркою-молоточком з пісковика специфічної форми (рис. 13, 10): двостороннім знаряддям із заокругленими закінченнями і розширеними-виступами по середині на рівні свердління отвору. Виріб було сильно обпалено та утилізовано в господарчій ямі, що відноситься до дотаврського горизонту. Цей виріб, можливо, виконував якусь вотивну функцію, оскільки за нашими спостереженнями на Уч-Баші дотаврських горизонтів був певний звичай полищання побутового об'єкту — у всіх ки-

нутих ямах-льохах знайдена як мінімум одна ціла річ.

Категорія зернотерки. *Тип 1.* Вироби з крупнозернистого пісковика, судячи зі збережених частин, овальної форми з однією або двома протилежними робочими поверхнями (рис. 14, 1, 2, 4, 5). Вироби ретельно оброблені, їм надана правильна форма, робочі поверхні відполіровані. Вузькі частини овалу зернотерок мали ободок-підвищення, що свідчить про рухи каменю вздовж зернотерки, коли відпрацьований продукт зсипається по сторонах. Одна зернотерка використовувалася для розтирання з обох поверхонь (рис. 14, 1). Одна з них ідентична іншим зернотеркам, а з іншої сторони зроблено кругле заглиблення без обідка під нахилом до краю виробу. Мабуть воно використовувалося для розтирання якогось специфічного продукту. Усі фрагменти зернотерок, наведені на рис. 14, знайдені на Північному розкопі Уч-Башу. Кілька великих фрагментів знайдено на материковій поверхні, решта походить з пошкоджених вибухом або перевідкладених шарів на території, ймовірно, господарського двору, роз-

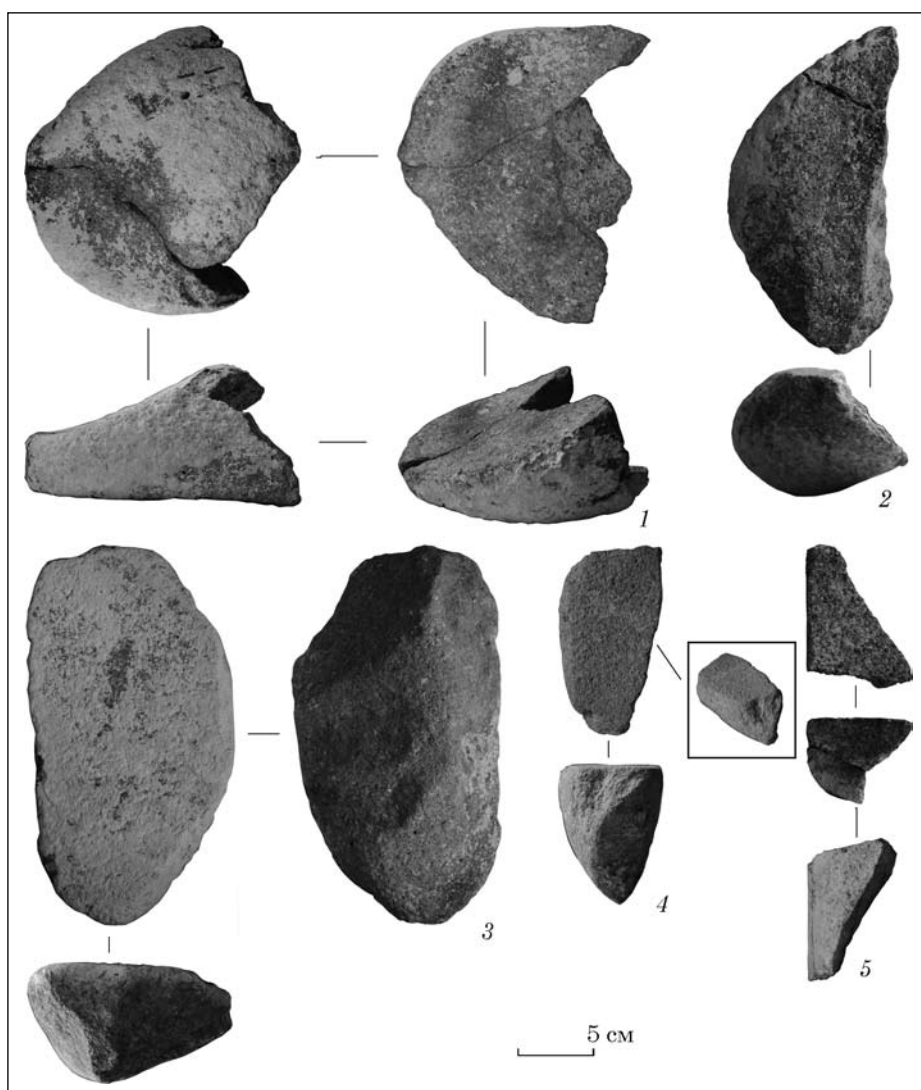

Рис. 14. Зернотерки: 1—5 — давня денна поверхня ранніх горизонтів північного розкопу і шари (I—IV-УБ)

Рис. 15. Крем'яні вкладні серпів з горизонтів I—III-УБ

копаного в 2009—2012 рр. Ймовірно, зернотерки відносяться до одного з ранніх горизонтів Уч-Баша. За стратиграфічними спостереженнями на рівні материка Північного розкопу матеріал з комплексів відповідає найранішим горизонтам і синхронізується з матеріалом з найраніших комплексів Східного розкопу, де фрагменти зернотерок зустрічаються досить часто, проте відомі зі звітних описів екземпляри не були взяті у колекцію С.Ф. Стржелецьким.

Слід також зазначити, що інша категорія знарядь — серпи, що фіксуються за знахідками крем'яних вкладнів — сегментоподібних і підтрикутних [Разумов, 2012], також масово зустрічається в матеріалі I—III дотаврських горизонтів Уч-Баша (рис. 15; 16), практично повністю відсутні в IV горизонті, на який припадає функціонування металургійної майстерні, а в матеріалі зольника початку таврського періоду західного розкопу їхні уламки зустрінуті у вторинному використанні. Комплекс знарядь, пов'язаних з вирощуванням і переробкою злаків, їх масовість, вказує на землеробство, як одне з основних спрямувань господарської діяльності жителів Уч-Баша дотаврських періодів.

Зернотерка, подібна учбаським, (судячи з малюнка) знайдена на пізньобронзовому поселенні Бурун-Елі в Північно-Західному Криму [Колотухин, 2006, рис. 62, 4], а також на сусідньому поселенні Бай-Кіят [Колотухин, 2006, рис. 63, 13, 34]; зернотерки овальної форми знайдені практично на всіх поселеннях Козія-Сахарна [Кашуба, 2000, с. 321, рис. XXVIII, 16]. Видовженої підпрямокутної форми із закругленими кутами зернотерки характерні для чорноліської культури Середнього Подніпров'я [Тереножкин, 1961, с. 88—89, рис. 59; 60], що властиве культурам цього регіону епохи пізньої бронзи. Матеріали чорноліської культури Середнього Подністров'я навпаки показують переважання овальних нижніх каменів зернотерок [Крушельницька, 1998, с. 172]. Всі учбаські нижні камені зернотерок реконструюються як округлі в плані, що наближаються до форми жорна і, ймовірно, з'явилися на поселенні разом з усім комплексом господарства в сформованому вигляді.

Тип 2. Вироби з важких кристалічних порід каменю або мармуроподібного вапняку, довгасті або округлі (рис. 14, 3), з ідеально плоскою робочою нижньою поверхнею і незначно обробленою для зручності утримання в руці верхньою природною поверхнею. Ці вироби використовувалися для розтирання, що видно і по поздовжнім подряпинам, розташованим

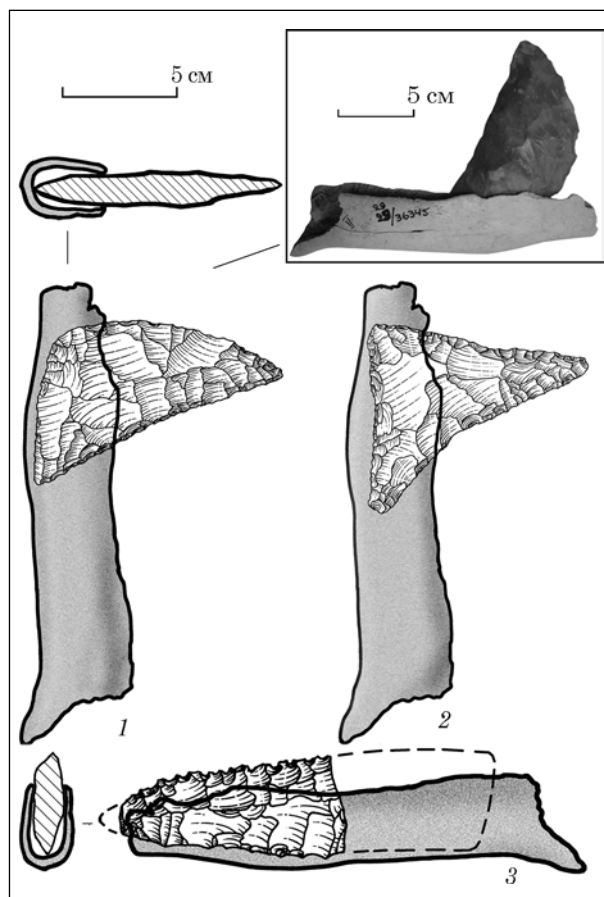
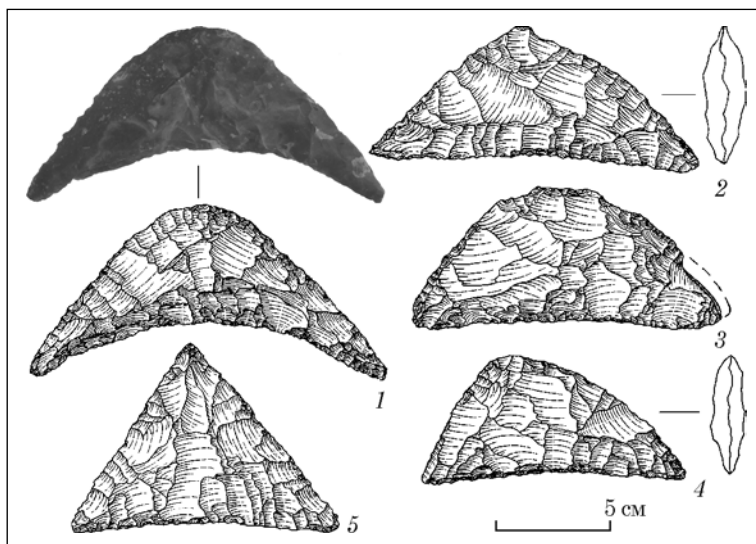

Рис. 16. Серп з крем'яним вкладнем з долівки будівлі 2 східного розкопу Уч-Башу (горизонт III-УБ) (1); реконструкція серпа з підтрикутним вкладнем (2); реконструкція пилки (3) (реконструкції С.Н. Разумова)

перпендикулярно до довгої сторони каменів. Один з виробів знайдено так само на Північному розкопі Уч-Башу в районі господарського двору недалеко від уламків нижніх каменів зернотерок.

Схоже на те, що подібний верхній камінь походить з селища Стара Ігреня [Ромашко,

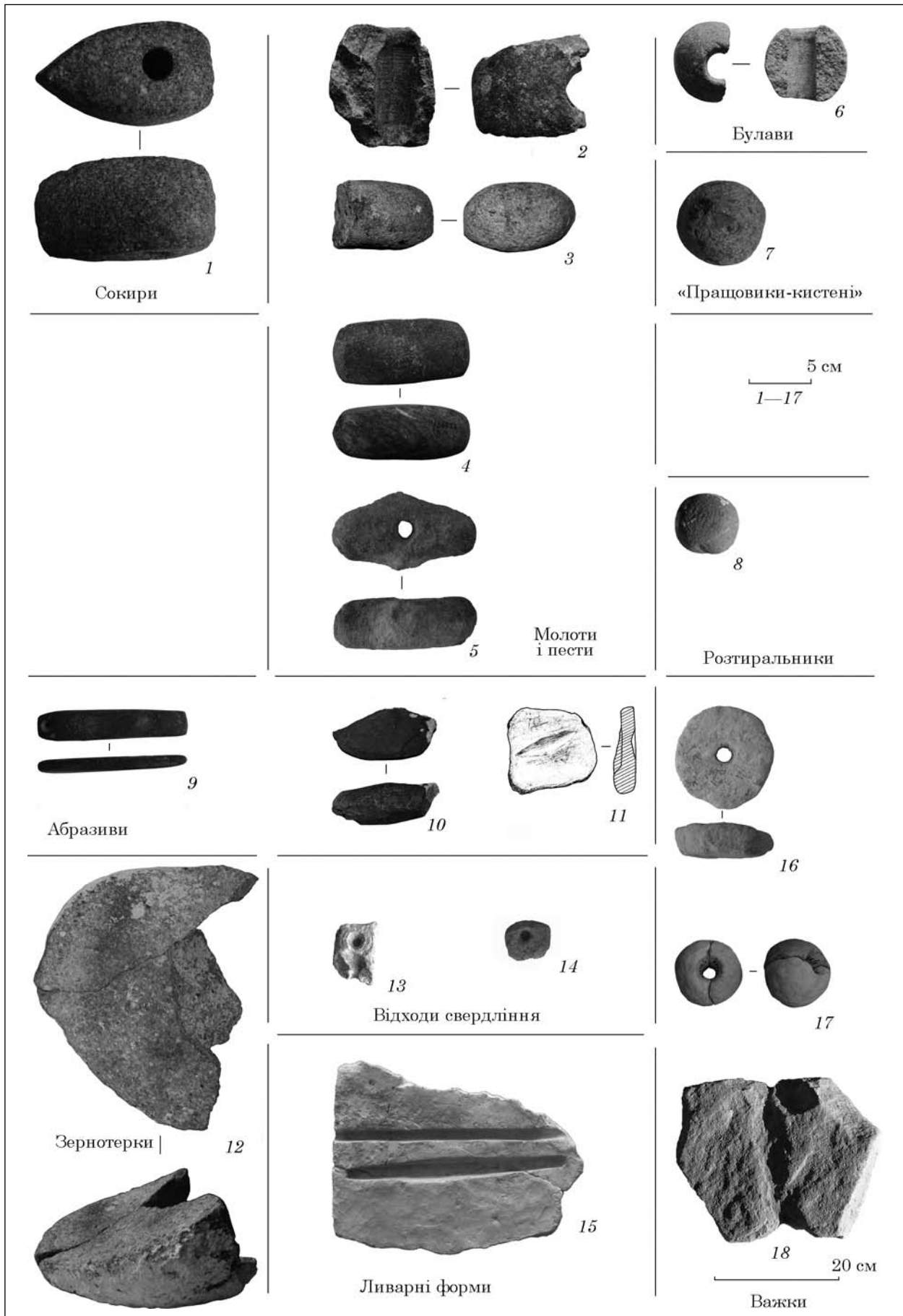

Рис. 17. Зведена таблиця провідних типів виробів з каменю дотаврських періодів Уч-Башу (горизонти I—IV-УБ)

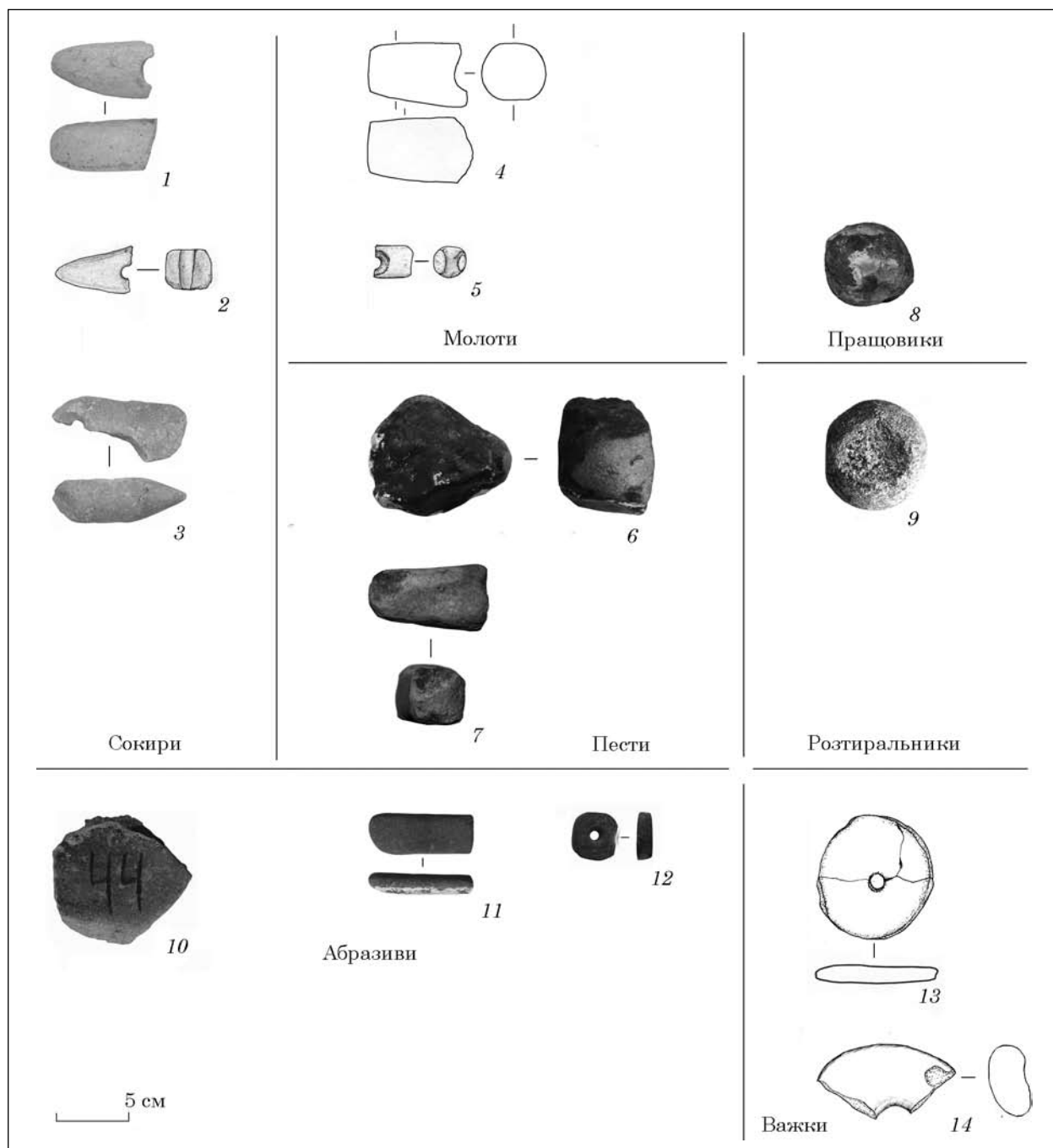

Рис. 18. Зведена таблиця провідних типів виробів з каменю початку Таврського періоду Уч-Башу (горизонт V-УБ)

2013, рис. 111, 19], можливо, з поселення Хліжень II—Ла Шанц культури Козія-Сахарна [Кашуба, 2000, рис. XXVIII, 16], подібний камінь, інтерпретований, як товкач, знайдений на поселенні Солончень-Хліная [Кашуба, 2000, с. 428, рис. LXXXVI, 28].

Підсумовуючи аналіз набору виробів з каменю, знайдених на Уч-Баші, слід зазначити серйозні відмінності типів в наборах дотаврських і таврського періодів щодо функціонального значення виробів і способу їх використання (рис. 17; 18).

1. Булави, знайдені на Уч-Баші, за контекстом знахідки є найімовірніше привнесеною

зовні категорією і випадають в шар в кінці горизонту IV-УБ.

2. Серед кам'яних інструментів Таврського періоду відсутня одна з обов'язкових функціональних категорій необхідних у господарстві інструментів — традиційні діоритові сокири (тип 1), що мали широке застосування в попередній час, ймовірно, заміщені надалі металевими виробами.

3. У комплексах Таврського періоду відсутні важкі кам'яні молоти (тип 1 і 2) і товкачі-молоти (тип 2), які частково заміщуються більш примітивними знаряддями для кування у вигляді морської гальки або злегка підправлених для

утримування в руці каменів твердих гірських порід. Поява в наборі інструментів початку Таврського періоду товкачів з м'якого каменю (тип 1 товкачів), призначених для розтирання або подрібнення органічних матеріалів і м'яких мінералів, для чого в дотаврських горизонтах призначалися розтиральники у вторинному використанні, тобто перероблені з поламаних діоритових знарядь (тип 1 розтиральників).

4. На тлі зникнення сокир, молотів і товкачів з діориту на початку Таврського періоду з'являється такий феномен, як моделі сокир і молотів, виготовлені з вапняку, за розмірами менші, ніж основні типи таких знарядь більш ранніх горизонтів, але ідентичні таким же синхронним виробам з габра і диобаза. Гіпотетично можна припустити, що такі вироби з вапняку використовувалися як шаблони для виготовлення форм для відливки з пластичного матеріалу, хоча підтвердження використанню такого технологічного прийому на початку Таврського періоду на Уч-Баші поки немає.

5. Заміна на початку Таврського періоду ідеально круглих ретельно виготовлених «пращовиків-кистенів» з кременю на злегка підправлені або природні крем'яні конкреції, мабуть, використаних як металеві зброя.

6. Заміна на початку таврського періоду розтиральників з уламків діоритових знарядь (сокири, молоти і т. д.) на масивніші округлі з більшою площею робочої поверхні розтиральники з типоутворюючими ознаками (тип 2 розтиральників) при відсутності знахідок у цьому горизонті традиційних для попередніх горизонтів овальних зернотерок і масивних дворучних курантів до них. Імовірно, такі розтиральники з твердих порід каменів могли використовуватися і для переробки зерна в тому числі.

7. Співзамінні типи абразивів в обох наборах демонструють типоутворюючі ознаки у брусках для тонкого гостріння в дотаврських горизонтах і для основного заточування в Таврський період. Можливо, така закономірність обумовлена властивостями металу, що піддавався гострінню, хоча не варто виключати і доступність сировини для абразивів.

8. Відсутність відходів свердління в комплексах початку Таврського періоду, що, в комплексі з відсутністю свердлених інструментів з діориту свідчить про ймовірну втрату технології свердління й виготовлення в цілому інструментів з твердих порід каменів (ручні молоти-товкачі з необробленої або грубо обробленої діоритової гальки і породи в матеріалі горизонту V-УБ е).

9. Скорочення різноманітності функціонального призначення важків у порівнянні з дотаврськими горизонтами: на початку Таврського періоду залишаються тільки важки для риболовецьких сіток, зникають кам'яні важки, пов'язані з прядінням, ткацтвом і такі, що, ймовірно, застосовувалися в якості якорів.

10. На початку Таврського періоду кам'яні ливарні форми в матеріалі Уч-Башу також відсутні.

11. На початку Таврського періоду відомі знахідки крем'яних відбійників, перероблених з розбитих «пращовиків-кистенів», знахідки таких виробів в попередніх горизонтах невідомі.

Крім того, учбаський матеріал показує ключові категорії виробів з каменю та пов'язану з ними практично повну зміну спрямованості і способу господарства. Відсутність масивних кам'яних сокир в горизонті початку Таврського періоду, напевно, є одним з основних непрямих свідчень переходу на металеві вироби, навіть якщо знахідки їх відсутні, оскільки будь-яка господарська діяльність без цього знаряддя практично неможлива. Другою провідною групою речей є пов'язані з куванням і литтям інструменти та їх супровід. Учбаські комплекси також демонструють майже повну зміну типів інструментів, пов'язаних з металургією, мабуть, пов'язану з появою в пізньому горизонті іншої, не пов'язаної з попередньою технологією виробництва металевих виробів. Третьою основною групою, типологічно стійкою впродовж чотирьох дотаврських горизонтів і зникаючої на початку Таврського, є знаряддя, пов'язані із землеробством і переробкою зерна.

Авилова Л.И. Металл Ближнего Востока. Модели производства в энеолите, раннем и среднем бронзовом веке. — М., 2008. — 365 с.

Анфимов Н.В. Протомеотский могильник с Николаевского // Сборник материалов по археологии Адыгеи. — Майкоп, 1961. — Т. II. — С. 57—63.

Анфимов Н.В. Сложение меотской культуры и связи ее со степными культурами Северного Причерноморья // МИА. — 1971. — № 177. — С. 173—177.

Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур (Эпоха энеолита и бронзы). — Баку, 1959. — 190 с.

Бойко Ю.Н. О связях населения Поднестровья, Побужья и Поворскля в VIII—VII вв. до н. э. (по материалам селища Вишенка-2) // Старожитності Степового Причорномор'я та Криму. — Запоріжжя, 2004. — Вип. XI. — С. 31—37.

Ванчугов В.П. Балтская группа памятников эпохи поздней бронзы // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — К., 1983. — С. 88—101.

Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1990. — 166 с.

Виноградов В.Б., Дударев С.Л., Рунич А.П. Киммерийско-кавказские связи // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 184—199.

Дараган М.Н. Палеоэкономика населения Жаботинского поселения // Палеоэкономика раннего залізного віку на території України. — К., 2004. — С. 32—65.

Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин VII—VI вв. до н. э. — К., 1975. — 210 с.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983. — 398 с.

Кашуба М.Т. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна) // Stratum plus. — 2000. — № 3. — С. 241—488.

Колотухин В.А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века. — К., 1996. — 157 с.

Колотухин В.А. Поздний бронзовый век Крыма. — К., 2003. — 140 с.

Кравченко Е.А. Кизил-кобинська культура у Західному Криму. — К., 2011. — 272 с.

Кравченко Э.А. Раннее железо в Северном Причерноморье и поселение Уч-Баш: технология и традиция // Российский археологический ежегодник. — СПб., 2013. — № 3. — С. 258—288.

Кравченко Э.А. Кто сжег Уч-Баш? (К вопросу о финале предскифского периода в Северном Причерноморье) // РА: sn. — 2014. — Vol. X, nr. 1—2. — С. 49—71.

Крупнов Е.И. Археологические исследования в Кабардинской АССР в 1948 г. // Ученые записки Кабардинского научно-исследовательского института. — Нальчик, 1950. — Вып. V. — С. 38—45.

Крушельницька Л. Чорноліська культура Середнього Придніпров'я. — Львів, 1998. — 224 с.

Куштан Д.П. Південь Лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи. — Донецьк, 2013. — 230 с. (Археологічний альманах. — № 29).

Литвиненко Р.О. Поховання культурного кола Бабине з виробничим реманентом // Наукові студії. — Львів, 2015, друкується. — Вип. 8.

Махортых С.В. Черноговорские древности Крыма // Сарожитності Степового Причерномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2004. — Вип. XI. — С. 158—163.

Махортых С.В. Киммерийці Северного Причерномор'я. — К., 2005. — 380 с.

Минаева Т.М. Могила бронзовой эпохи в г. Ворошиловск // КСИИМК. — 1947. — Вып. XVI. — С. 86—91.

Разумов С.Н. Изделия из горных пород // Кравченко Э.А. Отчет о раскопках поселения Уч-Баш в 2012 г. // НА ІА НАН України. — 2012/[б. н.].

Ромашко В.А. Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры). — К., 2013. — 590 с.

Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961. — 248 с.

Тереножкин А.И. Киммерийские мечи и кинжалы // Скифский мир. — К., 1975. — С. 3—34.

Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976. — 223 с.

Халиков А.Х. Волго-Камье в начале эпохи раннего железа (VIII—VI вв. до н. э.). — М., 1977. — 264 с.

Цимиданов В.В., Евглевский А.В. Классификация погребений с инсигниями власти срубной общности // Археологический альманах. — Донецк, 1993. — № 2. — С. 99—112.

Чижевский А.А. Начало раннего железного века в Волго-Камье // Переход от эпохи бронзы к эпохе железа в Северной Евразии: Материалы Круглого стола (23—24 июня 2011 г.). — СПб., 2011. — С. 41—45.

Шрамко Б.А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск — город Гелон // Скифский мир. — К., 1975. — С. 94—132.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — 210 с.

Е. А. К р а в ч е н к о

ИЗДЕЛИЯ ИЗ КАМНЯ С ПОСЕЛЕНИЯ УЧ-БАШ

Материал поселения Уч-Баш содержит полный набор изделий из камня и свидетельствует о его широком использовании населением времени поздней бронзы и раннего железа. Изделия разделены на функциональные категории: булавы, топоры, молоты, песты, «пращевые» камни, терочки, абразивы,

грузила, отходы сверления, литейные формы, модели и шаблоны инструментов, зернотерки.

Анализ учбашского материала выявил ключевые категории изделий из камня и связанные с ними изменения, констатирующие почти полное изменение направления и способа хозяйствования. Отсутствие массивных каменных топоров в горизонте начала Таврского периода, вероятно, является одним из основных свидетельств перехода к использованию металлических изделий, даже если находки их отсутствуют, поскольку любая хозяйственная деятельность без этого орудия практически невозможна. Второй ведущей группой вещей являются связанные с ковкой и литьем инструменты и их наборы. Учбашские комплексы также демонстрируют почти полное изменение типов инструментов, связанных с металлургией, вероятно, вызванное появлением в позднем горизонте другой, не связанной с предыдущей, технологии производства металлических изделий. Третьей основной группой, типологически устойчивой на протяжении четырех дотаврских горизонтов и исчезающей в начале Таврского, являются орудия, связанные с земледелием и переработкой зерна.

Булавы, найденные на Уч-Баше, по контексту находки являются скорее привнесенной извне категории и выпадают в слой в конце горизонта IV-УБ.

К л ю ч е в ы е с л о в а: изделия из камня; Уч-Баш; кизил-кобинская культура; Крым.

Е. А. К р а в ч е н к о

STONE WARES FORM UCH-BASH SETTLEMENT

The material of Uch-Bash settlement contains a complete set of products made from stone and evidences of its widespread use of population of the Late Bronze and Early Iron Age. Products are parted into functional categories: maces, axes, hammers, choppers, sling stones, tools for grinding, abrasives, small weights and plumbs, waste drilling, molds, models or templates of tools, grain graters.

Analysis of Uch-Bash material found key categories of stone wares and changes connected with them that have concluded an almost complete change of direction and methods of domestic economy. The absence of massive stone axes in the horizon of the beginning of Taurian period certainly is a major indirect evidence of the transition to the use of metal items, even if their findings are absent, since any economic activity without this tool is virtually impossible. The second leading group of things is associated with forging and casting tools and their maintenance. The complexes of Uch-Bash also exhibit almost complete change types of tools related to metallurgy, probably caused by the emergence in the late horizon of another, unrelated to the previous technology of production of metal wares. The third main group which was typologically stable for four Pre-Taurian horizons and disappeared in early Taurian period are tools linked with agriculture and processing of grain.

Maces, found in Uch-Bash, contextually are most likely introduced from the outside and fall into the layers at the end of the IV-UB horizon.

К e y w o r d s: stone wares, Uch-Bash, Kyzyl-Koba culture, Crimea.

Одержано 9.02.2015